

כלכלה, חברה ומדיניות פנים

פועלים של מוסדות השלטון בחיפה לשילוב המיעוט הערבי
במרקם העירוני בשנים 1948 – 1950

תמיד גורן

הקדמה

עד מועד פרוץ המלחמה בין ישראל למדינות ערב, רשמה 'ההגנה' לזכותה הישגים צבאיים משמעותיים. ההשתלטות על הערים המעורבות – טבריה, חיפה וצפת – בתוך פחות מחודש ימים יצרה לראשונה מציאות חדשה במרקם העירוני של ערים אלה. עיקר השינויים התבטאו במהרה בתמורות פיסיות ודמוגרפיות, שנבעו לרוב עקב מנוסת האוכלוסייה הערבית מחד גיסא, ופעולת מוסדות השלטון מאידך גיסא. בניגוד למה שהתרחש בחיפה, בטבריה ובצפת לא נותרה אוכלוסייה ערבית, ולמעשה הן הופכות לערים יהודיות, וכינוין 'ערים מעורבות' נותר מכאן ואילך כנחלת התקופה המנדטורית. גם בחיפה חלו תמורות דומות ובהיקף נרחב, אך על אף זאת נותר בעיר מיעוט ערבי, שהעדיף להישאר בתחומה. עובדה זו חייבה את השלטונות לעצב דפוסי שלטון ומינהל ייחודיים, וזאת גם על רקע היותה של העיר כלולה מלכתחילה בגבולות המדינה העברית על פי מפת תוכנית החלוקה.

בזמן השלטון המנדטורי חל גידול מרשים באוכלוסיית העיר. יחסית לערים הגדולות תפסה חיפה את המקום הראשון בשיעור הגידול, תהליך שצבר תאוצה בשנות השלושים והגיע לשיאו בשנות הארבעים. ב־1947 מנתה אוכלוסיית העיר כ־135,000 נפש. התפתחותה הדינמית של חיפה הביאה להאצת גידול האוכלוסייה, בעיקר בקרב המוסלמים. על פי אומדן 1946, מנו המוסלמים 41,000 נפש והנוצרים 29,910 נפש; דהיינו, קהילה ערבית שכללה בסך הכל 70,910 נפש. ביחס

* המאמר מבוסס על חלק מעבודה לתואר מוסמך בנושא: 'מחורבן להתאוששות: קורות האוכלוסייה הערבית בחיפה, 1947–1950'. החיבור נכתב בחוג להיסטוריה של המזרח התיכון באוניברסיטת חיפה, בהנחייתו של ד"ר אילן פפה.
1. נתוני הממשלה, ג"מ 32–33/103/3559/94.

לאוכלוסייה היהודית איבדו הערבים את הבכורה כבר בסוף שנות השלושים, לאחר שנים ארוכות שבהן בלטה הקהילה הערבית בגודל אוכלוסייתה לעומת זו היהודית. האחרונים מנו כ־74,230 נפש.² מרבית תושביה הערבים של חיפה התגוררו בשכונות הערביות בעיר התחתית. בעטייה של ההתפתחות העירונית במהלך תקופת המנדט נוצרה הבחנה פיסית ברורה בין שני מוקדים עירוניים. האחד כלל את מרחב הדרי־הכרמל, שבו התגוררה מרבית האוכלוסייה היהודית, ואילו השני ביטא את התפרסותה של האוכלוסייה הערבית במרחב שנתחם משכונת חליסה במזרח ועד שכונת תחנת־הכרמל במערב. שטח זה, בו התגוררה האוכלוסייה הערבית, אופיין מבחינה סוציאלית כמדרגה התחתונה ביותר, שטח מישורי שאפשר התרחבות מוגבלת מפאת המבנה הגיאוגרפי והכלכלי שטבע יותר מכל את צורת התפתחותו הפיסית. החלוקה בין שני המוקדים הייתה כה ברורה, עד כי העיר התחתית זוהתה כשם נרדף ל'עיר הערבית'. בחלק מהשכונות המוסלמיות והנוצריות התגוררה גם אוכלוסייה יהודית, לרוב צאצאיהן של אותן משפחות, יוצאות צפון אפריקה ותורכיה, שהתיישבו בעיר במאה ה־19. אלה הצטופפו בריכוזים קטנים יחסית, כמו בשכונת ארד אל־יהוד ובמושבה הגרמנית.

יום לאחר שחרור העיר הכריזה 'ההגנה' על שלטון צבאי. מן הסתם נחרת ה־23 באפריל כיום שסימל בחובו תחילתה של תקופה חדשה לאוכלוסייה הערבית בפרט, ולעיר בכלל. על פי הערכת הש"י, מנה המיעוט הערבי כ־6,000 נפש סמוך למועד תחילת המלחמה.³ עד השלמת הפינוי הבריטי הסתמנה בקרב הערבים המגמה להתרכז בתחומי השלטון האנגלי, וכך אפשרו לעצמם לחסות בצל האזור המוגן ולהימנע מחיכוכים עם רשויות 'ההגנה'. לאחר יציאת הבריטים רוכזו ערביי חיפה בוואדי ניסנס, משום שתי סיבות עיקריות שהוצגו על ידי השלטונות: 1. בימי חירום אין להתיר לערבים להתגורר במקומות אסטרטגיים, כדוגמת הכרמל הצרפתי או שכונת ואדי ג'מאל, שבכניסה המערבית לעיר. 2. ריכוז ערביי חיפה בשכונה אחת אמור היה לייעל את החזרת החיים למסלולם התקין מבחינה חברתית וכלכלית. החלטה זו עוררה ויכוח סוער בין מתנגדים לתומכים, סוגיה החורגת מתחום הדיון הנוכחי. מפקד נובמבר 1948 הורה, כי בעיר נותרה אוכלוסייה ערבית בת 2,934 נפש, לא כולל דרוזים ואוכלוסייה שסווגה כ'נוצרים אחרים'.⁴ בחלוקה עדתית מנו המוסלמים 634 נפש (ללא תושבי כבאביר), ואילו הנוצרים מנו כ־2,100 נפש. עד 1950 גדלה האוכלוסייה הערבית, באיטיות אך בהתמדה, לכדי 5,400 נפש.⁵

כינונו של שלטון צבאי (לצד שלטון בריטי שנמשך עד הפינוי), אילץ את הערבים להתמודד לראשונה עם שלטון כפול זה, שהיה בלתי נמנע עד יציאתם של הבריטים. ב־3 במאי הוסר שלטון 'ההגנה' מעל העיר, וועדת המצב קיבלה לידיה את הטיפול

2. ש.ס.

3. 'חירם' לסנא מ־14 במאי 1948, את"ה 105/143.

4. נתוני מפקד נובמבר 1948, ג"מ 94/3554/77/13.

5. עיריית חיפה, 'מספרים ועובדות על חיפה' – סיכומים סטטיסטיים לשנים 1948-1950.

בכל העניינים האזרחיים.⁶ כעבור מספר שבועות, ב־22 ביולי 1948, התחיל מטה 'העיר הכבושה', וכל תפקידי הטיפול בערבים נמסרו למשרד המיעוטים. מאותו יום ואילך חדל הצבא להיות אחראי לטיפול בעניינים הפנימיים של ערביי חיפה בשטח שהותר למגוריהם, למעט טיפול בשאלות של ביטחון צבאי. גם תפקידי השמירה על בטחון הערבים נמסרו למשטרה הרגילה.⁷ עוד בטרם הוכרו על הקמת מדינת ישראל התלבטה ההנהגה היהודית בשאלת המדיניות כלפי האוכלוסייה הערבית.⁸ על רקע איום פלישת מדינות ערב הותוו לראשונה תוכניות לטיפול באותה אוכלוסייה שנשארה בתחומי המדינה העברית. עם פרוץ הקרבות ולאחר כניסת צה"ל לאזורים הערביים הוקם במשרד הביטחון אגף מיוחד - מטה הממשל הצבאי לשטחים המוחזקים, שבהם התגוררו רוב הערבים, שנועד להחזיר את חי הערבים בשטחים אלה למסלולם הרגיל. כאמור, חיפה לא נכללה בתחומי הממשל הצבאי, ובהיותה עיר מעורבת נדרשו השלטונות לגבש תוכנית פעולה ליצירת שילוב בין המיעוט הערבי לאוכלוסייה היהודית.

מאמר זה מתמקד בניסיון לבחון את מאפייני הירקמותה של מערכת היחסים בין מוסדות השלטון הישראלי לקהילה הערבית בחיפה, על רקע גילויי הלבטים והאיילוטים ברמה הארצית, ובחיפה כעיר מעורבת בפרט. שלוש סוגיות יעמדו במרכז דיונונו: 1. גיבוש שיתוף הפעולה בין השלטונות לקהילה הערבית; 2. בחירת הנציגות המוניציפלית; 3. ארגון החינוך.

עיצוב דפוסי שלטון בין רוב ומיעוט

המעבר של האוכלוסייה הערבית למצב של מיעוט, הנשלט על ידי רוב יהודי, סימן בהכרח תחילתה של בניית מערכת יחסים הדדית. זו נבנתה על בסיס תשתית חדשה, שניכרה בעיקר בפועלם של מוסדות וועדות שנועדו לקשר בין השניים. תנאי המלחמה גרמו לא רק להתפרקותן של מסגרות קהילתיות, כי אם גם להתערערות מעמדה של המנהיגות הפוליטית הערבית המקומית. 'הוועדה הלאומית' - הגוף שהנהיג את ערביי חיפה בתקופת ה'מאורעות' - פסקה מלפעול זמן קצר לאחר הכניעה. הקריאה להקמת גוף מייצג הועברה לראשי הציבור הערבי על ידי 'ההגנה' מתוך כוונה לייסד ארגון שייצג את האוכלוסייה הערבית בפני השלטונות היהודיים.⁹

6. הודעת מפקד מחוז חיפה, כפי ששודרה בקול ישראל ב־3 במאי 1948, את"ה 22/2.

7. פרוטוקול הישיבה התשיעית של הוועדה לענייני ערבים בחיפה מ־22 ביולי 1948, את"ה 105/89; ראה מכתב ממפקד מחוז חיפה למשרד המיעוטים מ־25 בדצמבר 1948, ג"מ 49/1322/2.

8. ראה, למשל: ד' בן־גוריון, יומן המלחמה: מלחמת העצמאות, תשי"ח-תשי"ט, א, תל־אביב 1982, עמ' 399 [להלן: יומן המלחמה]; א' רכס, 'סודות המדיניות כלפי האוכלוסייה הערבית בישראל', בתוך: ורדה פילובסקי (עורכת), המעבר מיישוב למדינה 1947-1949: רציפות ותמורות, חיפה 1990, עמ' 291-298.

9. מ' זינגר, 215 ימים ששינו פני מולדתנו, חיפה 1966, עמ' 334, 336 [להלן: זינגר].

המוסלמית, דבר שערכב את ההכרה בהם מצד השלטונות עד 1950, עת קיבלו מינוי רשמי משר הדתות. נראה כי פעולותיה של הוועדה הפילנתרופית נתקלו בקשיים, והיא זכתה לחיצי ביקורת מצד התושבים המוסלמים, שאף ביקשו להקים ועדה חדשה על יסודות דמוקרטים.¹⁶ אכן באפריל 1949 בחרה העדה המוסלמית בניציגיה, וכך נוסדה 'הוועדה המוסלמית' בראשותו של מוחמד בסטוני.¹⁷ גם מטרתה של ועדה זו הייתה פילנתרופית, ובשל כך התאפיינו היחסים בין שני הארגונים במתיחות וחיכוכים.

ארגון מייצג נוסף צמח מקרב האוכלוסייה הנוצרית. לקראת סוף יוני 1948 החלו ראשי העדה לנקוט בפעולה כדי להסדיר את ענייניהם. בעזרת הארכיבישוף ג'ורג' חכים, מנהיג העדה היוונית קתולית בחיפה והצפון, מונתה ועדה שנועדה לתקשר עם היהודים בעניני אספקה, דת וכו'.¹⁸ בשלב יותר מאוחר נוסדה 'האגודה הנוצרית' בהרכב של 11 חברים, ובכך חידשו הנוצרים את פעילות אגודתם שפסקה בשלהי תקופת המנדט.

מאז ה־22 באפריל 1948 ועד ה־15 במאי נמשכה יציאת הפליטים הערבים, נוצרים ומוסלמים כאחד. למרות תבוסת הערבים בחיפה, ניכרה בקרב הנשארים תקווה כי המערכה עדיין לא תמה, בעקבות הידיעות על הפלישה הערבית הקרבה.¹⁹ על רקע תנועת הפליטים לא שככה הסכנה מצד גורמים עוינים: הלגיון הערבי שעדיין שהה בעיר ובסביבתה, לוחמים ערבים שהסתתרו בתחומיה, וכן כוחות צבא סורי שנמצאו בעכו ובכפרים הסמוכים. אלה ניתקו את חיפה מצד דרום וכן מיישובי הגליל המערבי, שנמצאו במצור ובמצוקה קשה. לא מעט חשודים בפעילות עוינת מצאו מסתור בחלקה המערבי של העיר: בשכונת עבאס, במושבה הגרמנית, בתחנת הכרמל ובאזור מערת אליהו.²⁰ בד בבד נודע על קיומה של מעין רשת ריגול, שקיימה קשר

16. דין וחשבון של משרד המיעוטים, סניף חיפה, 'על הגעשה בקרב המיעוטים', מ־13 במארס 1949, ג"מ 49/1320/11.
17. מכתב מהוועדה המוסלמית להנהלת עיריית חיפה מ־3 באפריל 1949, ארכיון עיריית חיפה 4/1/266 [להלן: אע"ח].
18. 'חירם' לסנא, פגישת ראשי העדה הנוצרית בחיפה מ־26 ביוני 1948, את"ה 105/193; הוועדה כללה את ויקטור ח'יאט, אמיל בוטאג'י, ויקטור מודוור וטנוס סלאמה.
19. דו"ח סיוור מסתערב בחיפה מ־12 במאי 1948, את"ה 105/252; 'סיכום ידיעות מוסמכות' מ־14 במאי 1948, את"ה 105/143; 'חירם' לסנא, 'שיחות הרחוב בין ערביי חיפה' מ־18 במאי 1948, את"ה 205/154; 'ידיעות מואדי ניסנט' מ־15 ביולי 1948, את"ה 105/260. לימים נודע כי כבר בתחילת מאי יצא אליאס קוסא, בלוויית שנים מערביי חיפה, במטוס מיוחד לפגישה עם מנהיגי ערב, על מנת לברר אם ניתן לצפות לעזרתם לאחר צאת הבריטים. בתום סיבוב בין דמשק, רבת-עמון וביירות חזרה המשלחת לחיפה ללא כל זיק של אופטימיות. ראה: ח' כנען, בצאת הבריטים, תל-אביב 1958, עמ' 146-147. כן ראה: י' גלבר, 'פלישת צבאות ערב ב־15 במאי', עיונים בתקומת ישראל, 3(1993), עמ' 31.
20. 'חירם' לסנא, 'תרגום רשמי סיוורו של ג'מאל בחיפה' מ־15 במאי 1948, את"ה 105/54; 'חירם' לסנא, 'דין וחשבון על הגעשה בחיפה ובסביבותיה' מ־21 במאי 1948, את"ה 105/252.

מתמיד עם גורמים מחוץ לחיפה. בפרשה זו נחשדו אנשי דת נוצרים שנהגו לבוא ולצאת את העיר בנסיבות מעוררות חשד.²¹ יותר מכל נדרש השלטון הצבאי לעניין הסתננותם של כוחות עוינים שניצלו את 'האזור המוגן', היינו המובלעת שנמצאה בפיקוח הצבא הבריטי. בעיקר נודע על חדירה מכיוון הים, וכן על הסתננות בדרך היבשה, הן מדרום - מאזור 'המשולש' - והן מצפון, מגבול לבנון.²² כך, למשל, בעקבות חקירתם של שבויים סורים, התברר כי התנהל קשר ימי בין סוריה לחיפה באמצעות סירות שנעו בחופשיות. יתרה מזאת, חברת הנפט העיראקית (IPC) נהגה להעביר במטוסייה גוסעים ערבים בקו ביירות-חיפה ללא כל פיקוח.²³ כך תואר המצב בספטמבר 1948:

ידוע לי על הסתננויות בקנה מידה לא קטן שמטרתן היא הריגול ופעולות מחתרת, וכי מסתננים אלה מצליחים לחדור וגם לחזור לבסיסים בקלות ... הבחנו כי הרבה ערבים אשר אינם נזקקים לכובע במשך שעות השרב של היום חובשים לראשם ... כפיה ועגאל בשעות הערב. אני נוטה לחשוב שישנה מחתרת טרור המתארגנת נגדנו (ויתכן גם נגד ערבים 'פורשים') ואשר דורשת מהמסורים שבהם לחבוש טרבוש או עגאל כסימן היכר לבל יבולע להם ...²⁴

עוד טרם נקבע כיצד לנהוג עם האוכלוסייה הערבית, פתחה 'ההגנה' בפעולות מנע מתוך אינטרס בטחוני מובהק. בפעולות אלה בוטאה הגישה הראשונית לאופן שבו נקבעה דרך הטיפול בקהילה הערבית. בתנאי שבידת הנשק שהציגה מפקדת 'ההגנה' ב־22 באפריל, ביטאו הסעיפים 9,8, ו־10 קו אורחי מוגדר על כל משמעויותיו. הוחלט כי לאחר שעות העוצר יימשכו העיסוקים היומיומיים בצורה רגילה, וכי לכל האנשים יינתן להמשיך בעבודתם כאזרחים חופשיים שווי זכויות. כמו כן נקבע כי ישיבות משותפות יתקיימו בהיכל העירייה.²⁵ ב־24 באפריל הוכרו על עוצר בכל השכונות הערביות של חיפה שנעזבו על ידי תושביהן. השלטון הצבאי נדרש כעת לסריקות גרחבות על מנת לאתר גורמים עוינים ומצבורי תחמושת. פעולות אלה נעשו מתוך התחשבות ברגשות האוכלוסייה הלא עוינת, זאת על ידי שילוב נכבדים בחוליות הסריקה. הקפדה יתרה ננקטה בסריקות שנערכו במוסדות דתיים. כך, למשל, לקראת אמצע דצמבר 1948 התנהל בוואדי ניסנס מבצע סריקה בשם פעולת 'הגה', שנועד לגלות מסתננים ותושבים שנחשדו

21. דין וחשבון של קצין המודיעין המרחבי מ־27 באפריל 1948, 'מצב המעוטים בחיפה', א"צ.
22. 'בנימין' ליעוץ' מ־23 בספטמבר, 'מצב ערביי חיפה', א"צ.
23. 'חירם' לטנא מ־8 ביוני 1948, 'כניסת סורים לחיפה', את"ה 105/347; 'חירם' לטנא מ־26 ביוני 1948, 'ההסתננות לחיפה', את"ה 105/347.
24. ל'רפי' מ'אהרון' מ־22 בספטמבר 1948, 'סקירה על מצב הערבים בחיפה', א"צ.
25. 'תנאי מפקדת 'ההגנה' לתנאי שבידת נשק בחיפה בין יהודים לערבים' (נוסח שני) מ־22 באפריל 1948, ג"מ 69-4/941/440.

בפעילות עוינת. המבצעים עברו מבית לבית בנוכחות נציגים ערבים, שהוזמנו באופן מיוחד להיות נוכחים בזמן החיפוש. בתום הפעולה הביעו האחרונים את סיפוקם מהאופן שבו בוצעה הסריקה.²⁶

בעטיין של הפעולות בקרב האוכלוסייה הערבית, היה צריך להתחשב במידת מה בכריטים, כדי לא להגיע לידי עימות עם הצבא הבריטי, שהיה טרוד עד תחילת יוני 1948 בתהליך הפינוי. זה הגדיר את מעורבותו בין הצדדים במעין נספח, שכלל מספר תנאים כהמשך לתנאי שביתת הנשק.²⁷ כבר באמצע דצמבר 1947 החלו הבריטים את תהליך הפינוי, בהתאם לתוכנית שקבעה את חיפה כמובלעת המנדטורית האחרונה בתחומה של ארץ-ישראל. יותר ויותר מיתנו הבריטים את התערבותם בנעשה בין היהודים לערבים, ולמעט קביעת סייגים בטחוניים, התרכזו בשלהם. עד ה־15 במאי לא הורשו אנשי 'ההגנה' לנוע עם נשק באזורים שנמצאו תחת פיקוח הבריטים. בתוך כך נקבע, כי במחסומי 'ההגנה' בתחום השליטה של הבריטים, במזרח העיר, ייבדקו שיירות הפליטים על ידי הצבא בלבד, וזה גם היה אחראי שלא יעבירו נשק.²⁸

ב־17 במאי הבהיר גנרל מקמילן (Macmillan), מפקד הצבא הבריטי בארץ-ישראל, את המצב בנאום שנשא בבניין עיריית חיפה, בנוכחות ראשי הקהילה היהודית והקהילה הערבית. הנאום התמקד באינטרס של הבריטים להבטיח פינוי שקט, בלי להתערב בעניינים האזרחיים.²⁹ באותו יום נחתמה המפה החדשה של המובלעת הצבאית (ובכך בוטלו הגבולות הקודמים עד מצרים). גבולות המובלעת סומנו מעתלית בדרום ועד פורדאני בצפון, כולל רמת-דוד (שדה התעופה) וסביבתה. עד יוני הצטמצמה המובלעת בשלבים, וב־22 ביוני הוחל בפינוי המפקדה באזור מגזר סטלה מאריס (Stella Maris) שעל הכרמל. (ראה מפות 1 ו־2).

נוסף להגבלות שהטילו הבריטים בתחומה של העיר, הם גם מנעו מ'ההגנה' לפעול כנגד כוחות עוינים שהתרכזו בכפרים הסמוכים. עם תום המערכה בחיפה עזבו רבים מן הלוחמים הערבים לכפרים, שם הצטרפו לכוחות המקומיים. בין כולם בלט הכפר טירה, בשל שליטתו על הכניסה הדרומית לעיר. נמצאו בו מאות לוחמים זרים שנתמכו על ידי הלגיון הערבי, ששכן בקרבת מקום.³⁰ יוזמת 'ההגנה' להשתלט על

26. מכתב מסניף משרד המיעוטים בחיפה לבכור שטרית בעניין פעולת 'הגה' מ־12 בדצמבר 1948, ג"מ 49/309/81; מטה מחוז חיפה, 'דין וחשבון מבצע 'הגה' מ־18 בדצמבר 1948, א"צ; 'דין וחשבון על החיפושים במגזר הצרפתי ברחוב עכאס' מ־6 ביולי 1948, את"ה 105/89.

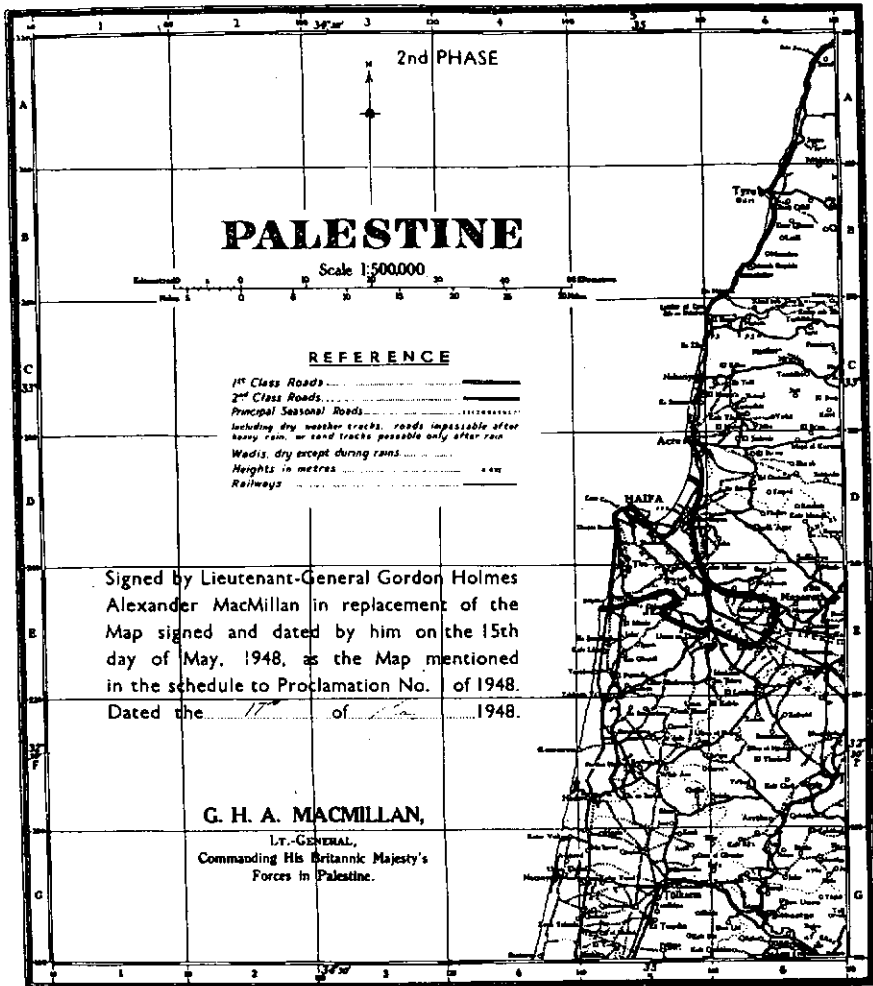
27. על תוכנו של המסמך ראה: The terms were directed by G.O.C northern palestine with terms of the truce between the Haganah and the Arabs of Haifa, ג"מ 69-4/941/440.

28. יומן המלחמה, עמ' 381; 'חירם' לכרמלי מ־23 באפריל 1948, את"ה 105/143. הבריטים אמנם הקימו מחסומי פיקוח, אולם בפועל לא טרחו לבדוק בנרחת כלי נשק.

29. בנוגע לפרטי הנאום במלואו ראה: Speech by Lieutenant General G.H.A MacMillan at Haifa on Monday 17 May 1948, ארכיון ע"ש אבא חושי 13/195 [להלן: אא"ח].

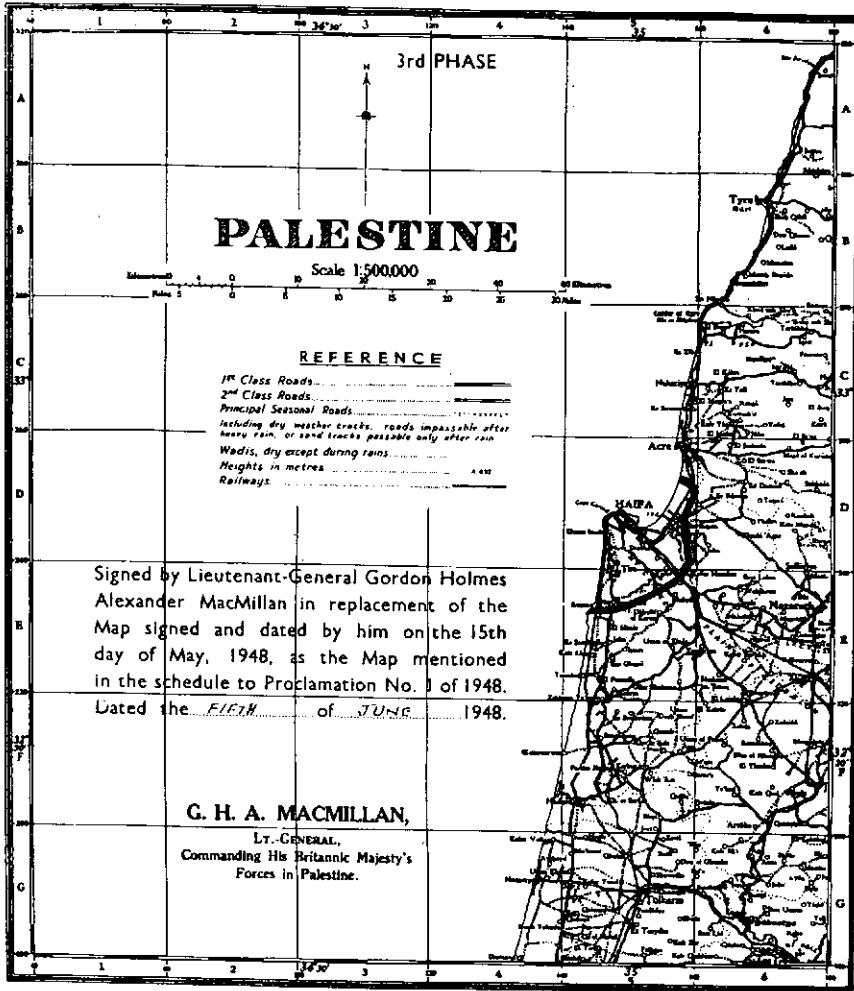
30. 'חירם' לטנא מ־2 במאי 1948, 'המצב בטירה', את"ה 105/31. לקראת סוף אפריל הוערך מספר הלוחמים בכפר ב־300, נוסף לארבעה משוריינים.

פועלם של המוסדות בחיפה לשילוב המיעוט הערבי

מפה 1: גבול המובלעת הבריטית באזור חיפה, מאי 1948

מפה 2: גבול המובלעת הכריטית באזור חיפה, יוני 1948.

הכפר לא צלחה מפאת התערבות הבריטים לטובת ערביי הכפר ובכך נמנע מ'ההגנה' הישג כלשהו.³¹ פעולת 'ההגנה' הושלמה, למעשה, ב-16 ביולי, עת הוכרע הכפר על ידי כוחות צה"ל, במבצע משולב שהיה הראשון מסוגו במהלך מלחמת 1948. הכפרים האחרים, למעט הכפר פאָרְדִּיס שנסאר גיטרלי והכפר דָּמוֹן שנכנע לכוחות 'ההגנה' לקראת סוף אפריל, הוכנעו עד ה-26 ביולי, עם השלמת מבצע 'שוטר'.

לאור מורכבות המצב בעיר ובסביבתה נדרשו שלטונות הצבא לפעולה כפולה. מחד גיסא, צריך היה לקבוע סייגים בטחוניים, ומאידך גיסא, היה צורך ליצור שילוב בין סייגים אלה לבין תוכנית כוללת לשיקום האוכלוסייה הערבית. בפקודות הקבע שנקבעו על ידי מטה העיר, זמן קצר לאחר תום הקרבות, הותווה בסיס ראשוני בכל הקשור להתנהגות עם האוכלוסייה הערבית. וכך נאמר בהקדמה:

התנהגות חיילינו ביחס לערבים מכוונת לדיכוי יסודות עוינים ולעודד את אותם היסודות המוכנים להיות תחת שלטון ישראל ולשתף פעולה באופן נאמן. ערבי הממלא את חובתו כלפי המדינה זכאי גם להנות מזכויות אזרח...³¹

ב-23 באפריל נועדו לישיבה משותפת באי-כוח הקהילה הערבית עם הוועדה היהודית שנועדה לטפל בתושבים הערבים וברכושם. במהלך הדיון הובהר כי לנשים, זקנים וילדים הותר לחזור לבתיהם, ולמאפיות הערביות אושר לאפות לחם בפיקוח 'ההגנה'.³³ התייחסות מיוחדת נקבעה כלפי המקומות הקדושים, והוחל בטיפול משותף בכל הקשור בהפעלת המסגדים, הכנסיות והמנזרים.³⁴ באותה עת נפתחו שני משרדים, האחד במלון כרמליה והשני במסעדת סְפִינִיִּים, מול תחנת אגד הישנה, כדי לאפשר לגברים הערבים בגיל 18-40 להצטייד בתעודות מעבר, שבהן צוינו המקומות שבהם היה מותר לנושא התעודה לנוע ולהימצא. כך, למשל, ערבי שנשא תעודת עובד עירייה או ממשלה, רשאי היה לעבור לצרכי עבודתו בכל שטחי העיר ללא הגבלה, בעוד ערבי שרצה להיכנס לשטח יהודי ולא הייתה בידו תעודה כזאת, חייב היה להצטייד בתעודת מעבר מיוחדת. כלל פעולות השלטון הצבאי התבצעו מתוך התלבטות מתמדת במציאת דרך ביניים בכל הקשור לטיפול באוכלוסייה הערבית. ביטוי לכך הועלה בדבריו של יעקב לובליני, מפקד העיר:

... חיפה עומדת במבחן של עם ישראל כולו. זוהי הפעם הראשונה שעם

31. צריך לזכור כי הבריטים החזיקו מתנות צבא על שטח אדמות הכפר, וכי אלה נשארו בחזקתם עד לשבוע האחרון של יוני; עוד קודם היה ידוע כי הבריטים התכוונו להעביר לידי הערבים את אחד ממתנות הצבא סמוך לסירה. על מיקום הצבא הבריטי ראה: מפת תפרוסת המתנות הבריטיים בחיפה והכרמל, 1:10000, א"צ.

32. מטה העיר הכבושה, מפקד העיר הערבית, 'פקודות קבע', א"צ; על הלבטים בעניין זה ראה: יומן המלחמה, עמ' 399.

33. פרוטוקול הישיבה המשותפת מ-23 באפריל 1948, ג"מ 69/941/440.

34. שם; כן ראה: 'יומן הצלפים' מ-23 באפריל 1948, את"ה (בארכיון פרטי של יעקב ליסנסקי) 386; מפקדת 'ההגנה', הודעה מס' 2 מ-22 באפריל 1948, את"ה 105/92.

ישראל כבש שטח, שהוא צריך להיות אדון לגורל עם אחר הנמצא במיעוט. בענין זה מופנות עיני כל העולם אלינו. לנו לא נוח שכל ערביי חיפה יעזבו ... אבל אלה הרוצים להשאיר עלינו לעזור להם להתאקלם אצלנו. הנבמה הזאת מעוררת הרבה שאלות.³⁵

שאלת הטיפול באוכלוסייה הערבית הועלתה במסגרת דיוני ועדת המצב עוד זמן רב לפני שחרור העיר,³⁶ אולם נראה כי סוגיה זו לא התגבשה די צורכה. בימים הראשונים לשלטון הצבאי שימשה ועדת המצב כמוסד האזרחי העליון, והיא נועדה לטפל בכל שטחי הפעולה האזרחיים, מתוך תיאום עם כוחות הביטחון. קווי מדיניותה בוטאו בישיבת הוועד הפועל של ועדת המצב לקראת הסרת השלטון הצבאי מעל העיר. וכך נאמר, בין השאר:

עם התפרקות השלטון הצבאי בחיפה, מכריזה ועדת המצב - אשר הורכבה ע"י המוסדות הישוביים בעיר - על עצמה כעל שלטון אזרחי עליון בחיפה ... באופן מיוחד מדגישה ועדת המצב שכל הבעיות הקשורות בטיפול באוכלוסייה הערבית הנשארת או החוזרת לחיפה - דורשות שיתוף פעולה מלא בין מוסדות הבטחון והמוסדות הישוביים. לשם ברור היחסים בין מוסדות הבטחון וועדת המצב, הוחלט לבקש את מפקדי העיר והמחוז להמנע מפירסום הסדרים הנעשים על ידם לפני פגישה עם הוועד הפועל של ועדת המצב, אשר יש לקבוע בהקדם האפשרי ...³⁷

שיחות גישוש ראשונות בין ערבים ליהודים החלו להירקם מיד לאחר מועד הכניעה. ב-23 באפריל העלה פריד סעד, חבר 'הוועדה הלאומית' לשעבר, את הנחיצות בקיום משא ומתן ישיר, כדי לנסות ולהסדיר את בעיותיה של הקהילה הערבית. כעבור יומיים התכנסה ישיבה משותפת, שבה נדונו לראשונה קווי פעולה בנוגע לאוכלוסייה הערבית.³⁸ עוד טרם כינוסה של ישיבה זו, דאגה 'ועדת החירום הערבית' לנסח מסמך בסיסי כדי להבטיח את זכויות הערבים שנשארו בעיר. המסמך כלל שלושה סעיפים מרכזיים: הזכות לחופש בעסקים ובמגורים, הגנה על רכוש התושבים שעזבו את העיר, ופיקוח על מוסדות הדת בכדי למנוע הסגת גבול.³⁹ כמהלך הישיבה הסיחו חברי המשלחת הערבית ביקורת, בעיקר בעניין אי מילוי ההבטחות כלפיהם. אליאס קוסא, עסקן ציבור ועורך-דין במקצועו, היה ראשון הדוברים, וכך אמר:

מחשבתנו היתה ליצור יחסי הבנה ושיתוף פעולה בין שתי העדות וזאת על

35. פרוטוקול מועצת פועלי חיפה מ-27 באפריל 1948, אא"ח 4/71.
36. ועד הקהילה הערבית בחיפה, 'דין וחשבון כספי ומעשי לחודשים אפריל-מאי 1948', יוני 1948.
37. 'סיכום הדיונים בישיבת הוועד הפועל של ועדת המצב' מ-24 באפריל 1948, אא"ח 3/48.
38. פרוטוקול הישיבה המשותפת שהתקיימה ב-25 באפריל 1948, ג"מ 69-4/941/440.
39. הוועד הערבי לשבתי לוי (ראש עיריית חיפה), 23 באפריל 1948, ג"מ 69-4/940/437.

פועלם של המוסדות בחיפה לשילוב המיעוט הערבי

סמך ההבטחות שניתנו לנו על ידי השלטונות היהודים. עתה אנו נחשבים לבוגדים בעיני בני עדתנו, כי לא מלאנו את הבטחותינו ... על סמך הבטחותיכם. במצב עיניים זה אנו חושבים שלא נוכל להמשיך במו"מ בינינו, אלא אם כן ישנן אפשרויות לשיתוף פעולה ...⁴⁰

הרי ביילין, נציג הסוכנות בצפון, תמך בדברים אלה והביע את הנכונות להעניק כל עזרה אפשרית. עיקרן של הטענות כווננו כלפי היחס לרכוש וכנגד הגבלות התנועה. הנציגים היהודים לא ניסו להתנער מאחריותם למעשים החריגים ולחוסר הארגון שאפיין ימים ראשונים אלה. ביטוי מובהק לכך נשמע בחילופי הדברים:

פנחס מרגולין: מצב העניינים מכאיב לנו לא פחות מאשר לכם. במשך שלושת הימים לא יכולנו להשתלט על המצב אבל תהיו בטוחים שהעניינים יסתדרו ובהקדם.

ג'ורג' מועמר: עד שתשלטו על המצב לא ישאר אף ערבי בחיפה ... טוביה ארזי: התרגשתי מאד מדברי חברינו הערבים וקשה לי מאד לענות... אנו עושים מאמץ עליון להחזיר את המצב הנורמלי בין הערבים לקדמותו. דברים לא טובים קרו אבל ישנה התקדמות לטובה. שבתי לוי: אילו היתה 'ההגנה' משתפת פעולה עם העיריה, יכולנו לעזור לה על ידי פקידות העיריה ...⁴¹

הישיבה הסתיימה מתוך נימה אופטימית, וכך גם נשמע קוסא בסופה:

תנו לנו הזדמנות להוכיח לאנשינו כי אנשים כנים אנו וכי הבטחותיכם והבטחותינו יש להן משקל. על כן נטפל ראשית כל בהחזרת התושבים לבתיהם כדי להרגיעם ולרכוש את אמונם מחדש ... הרי ביילין: ישנה שורה של הצעות שבשיתוף פעולה שלכם נוכל מיד להוציא אותן לפועל.⁴²

ואכן המצב בכללותו חייב נקיטת פעולה מידית כדי להסדיר ולהקל את חיי האוכלוסייה הערבית. ב' 24 באפריל הוקמה תחנת משטרה ברחוב המלכים (העצמאות) על מנת לחלוש מקרוב על שטחי 'העיר הערבית' ולמנוע את תופעת הביזה שנפוצה באותם ימים בקרב יהודים וערבים. סידורים ראשונים לחלוקת מזון לפליטים הערבים אורגנו על ידי עיריית חיפה וועדת המצב.⁴³ ברם, שאלת פיזור הסמכויות והתיאום בין הגופים השונים שלקחו על עצמם לנהל את הטיפול באוכלוסייה הערבית העסיקה זמן רב הן את ראשי ההנהגה המקומית והן את ההנהגה

40. לעיל, הערה 38.

41. ש.ס.

42. ש.ס.

43. דין וחשבון ממפקד משטרת חיפה למפקד העיר בעניין המצב בעיר התחתית מ' 1 במאי 1948, ג"מ 9/32/313-4-69; זינגר, הערה 9 לעיל, עמ' 337, 339.

הארצית. דוד בן-גוריון גרס, כי הסיוע לערביי חיפה צריך היה להינתן דרך העירייה,⁴⁴ אולם נראה כי סוגיה זו הייתה מורכבת מכדי להטילה על כתפי העירייה, שרק זה לא מכבר החלה להכין את עצמה לקראת ניהול גופים שהיו עד כה תחת שלטונות המנדט.⁴⁵ הכרעה בעניין זה הושגה ב־2 במאי בפגישה משולשת בין גולדה מאירסון (מאיר), ועדת המצב ונציגי העירייה. בשלב ראשון התייחסה מאירסון ליחסים בין מוסדות היישוב האזרחיים לבין ארגון הביטחון. בדבריה ניכרה אכזבה מסוימת מהאופן שבו בוצעו הדברים עד כה:

מצטערת לקבוע כי חילוקי הדעות שנוצרו בזמן האחרון בין שני המוסדות האפילו לא במעט על החיוב הגדול של הנצחון ההיסטורי בחיפה, ומשוכנעת כי אפשר היה למנוע זאת אילו המוסדות המרכזיים היו תוחמים תחומים בשטחי פעולותיהם של שני המוסדות למחרת כיבושה של חיפה. כמו בעבר כן גם עתה יש להבדיל הבדלה מוחלטת בין תפקידי מוסדות הבטחון ובין המוסדות האזרחיים. מה שאירע בחיפה איננו מצדיק כל שינוי בסטטוס של מוסדותיו הנבחרים של היישוב בעיר ואין צורך כלל בהתערבותם של כוחות הבטחון שלנו בשטחי הפעולה הנתונים בידי השלטונות האזרחיים. ועדת המצב בחיפה הינה השלטון האזרחי בעיר ותפקידיה שניים: א. לדאוג לכל עיניי הציבור ולפקח על השירותים הנועדים לאזרחים; ב. עזרה לכוחות הצבא שלנו ... ההודעה לציבור על הסדר הסמכויות בין ועדת המצב ו'ההגנה' צריכה להתפרסם על ידי שני המוסדות בצורה קצרה וברורה ...⁴⁶

לבד מזאת, התייחסה מאירסון למצב בכללותו מתוך סימני דאגה:

אין לחיות באשליות כי המערכה בחיפה נסתיימה כבר סופית, אין איש יודע את הצפוי לחיפה לא רק מהערבים אלא גם מהאנגלים, וזמן רב נצטרך להחזיק בחיפה כוחות בטחון חזקים ...⁴⁷

כסיום לפרק זה של דבריה קבעה מאירסון, כי 'ההגנה' תמנה קצין קשר, שמתפקידו יהיה להביא בפני ועדת המצב את הצרכים של הצבא, כדי שזו תהיה רשאית לברור את הדרך הנראית לה לשם מילוי הצרכים; וזאת על מנת למנוע התנגשות בין החלטות ועדת המצב להחלטות ארגון הביטחון. מכל מקום, הוחלט כי 'ההגנה' אינה רשאית להכריז על מינויים אזרחיים כלשהם.⁴⁸ בשלב השני של הדיון התייחסה מאירסון לטיפול בערבים מתוך נקיטת עמדה ברורה:

44. יומן המלחמה, עמ' 382; הדברים נאמרו ב־1 במאי 1948.
45. החלטות הוועד הפועל של ועדת המצב בקשר עם הצעת הממשלה לעירייה מ־28 באפריל 1948, א"ח 3/48.
46. פרוטקול ישיבת הוועד הפועל של ועדת המצב מ־2 במאי 1948, א"ח 3/48.
47. שם.
48. שם.

תנאי החיים בחיפה צריכים להיות כאלה שהערבים לא ירגישו את עצמם כנחותי דרגה. אנו קובעים כי כל ערבי שנשאר בחיפה או שיחזור אליה זכויותיו האזרחיות מוכרחות להיות שוות לאלו של היהודים פרט לנשיאת נשק ... הקו ביצירת היחסים עם הערבים צריך להיות אחיד בשביל הארץ כולה, נכון שעלינו לשמור על האינטרסים שלהם, אך אין להבליט את התחסדותנו היתרה לגביהם, בו בזמן שמלחמתם נגדנו מתנהלת במלוא האכזריות ...⁴⁹

בהתאם לזאת החליטה גולדה על הקמת ועדה בהרכב המוסדות המעורבים (בא"י כוח הוועדה המרכזית לענייני הערבים, ועדת המצב והפיקוד העליון), שבמסכותה יהיה לספל בכל ענייני הערבים, פרט לנושאים שבהם טיפלה עיריית חיפה.⁵⁰ עוד באותו יום נערכה הפגישה הראשונה של הוועדה לענייני הערבים בחיפה. אברהם יעלי, נציג הקרן הקיימת בחיפה והצפון, התמנה לרכז את פעילותה. במשך עבודתה התכנסה הוועדה תשע פעמים כדי לבחון ולדון בדרכי הטיפול באוכלוסייה הערבית. בישיבתה הראשונה הוחלט על הקמת מספר ועדות, וביניהן הוועדה לפגישות עם הערבים,⁵¹ הוועדה לפיקוח על המקומות הקדושים, ועדה לענייני בריאות ועוד. כעבור שבוע, בישיבתה השנייה של הוועדה לענייני ערבים, הוחלט להקים את הוועדה להחזרת החיים למסלולם על הסתעפויותיה, היינו: שיכון, ביטחון, תחבורה, אספקה, עזרה סוציאלית והסברה.⁵²

בנוגע לתפקידה של עיריית חיפה קיימה ועדת המצב דיון ב־3 במאי. באופן כללי הוחלט לחזק את העירייה ולמלאה 'תוכן יהודי'. נקבע כי על הנציגים היהודים בעירייה לנהל את 'ירושת המנדט', ורק בעניינים החורגים ממסגרת פעולתה הרגילה תקבע ועדת המצב את עמדתה ולפיה תפעל העירייה.⁵³ באותו יום נפגש בכור שטרית, לימים שר המיעוטים מטעם מפא"י, עם שבת לוי, ואלה נועדו עם טאהר קרמאן וג'יריס ח'ורי, שכיהן שנים רבות כפקיד בכיר בעיריית חיפה. בישיבה זו הוחלט לראשונה על הקמת משמר בן 100 איש ללא נשק בהרכב יהודי-ערבי. העירייה לקחה על עצמה לדאוג למימון.⁵⁴ כעבור יומיים, בתום דיון בין ועדת המצב לוועדה לענייני הערבים, נקבע כי יש להחזיר את החיים למסלולם גם בשכונות הערביות של

49. שם.

50. שם; משום מה לא חיוותה מאירסון את דעתה בשאלת תיאום הפעולה בין ועדת המצב לעיריית חיפה, והניחה כי ועדת המצב תמצא את הדרך הנאותה לפתרון הבעיה.

51. פרוטוקול מס' 1 של הוועדה לענייני הערבים בחיפה מ־2 במאי 1948, ארכיון העבודה והחלוץ IV/208-5816 [להלן: אה"ע]. ועדה זו כללה את עו"ד נפתלי ליפשיץ, משה יתח ואברהם כלפון, מזכיר העירייה.

52. פרוטוקול מס' 2 של הוועדה לענייני הערבים בחיפה מ־6 במאי 1948, ג"מ 49/309/41.

53. פרוטוקול ישיבת מליאת ועדה המצב מ־3 במאי 1948, אא"ח 3/48.

54. דיווח בכור שטרית מביקורו בחיפה מ־3 במאי 1948, ג"מ 49/121/445.

חיפה ולהימנע מפגיעה בכלכלתם וברכושם של הערבים, במידה שאין בכך הכרח משיקולי גורמי הביטחון.⁵⁵

כעת, לאחר שנסתמו הפרצות בין הגופים שיועדו לעסוק בבעיות האוכלוסייה הערבית, החלה הוועדה לענייני הערבים לנקוט פעולה מעשית, זאת אולי גם בעקבות דו"ח של מפקד משטרת חיפה בנוגע לתיקונים דחופים בשטחים העזובים, כמו גם ביקורת מפורטת בעניינים אלה שמתח הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית.⁵⁶ תת-ועדות מטעם ועדת המשנה להחזרת החיים למסלולם החלו לעסוק בעיקר בשיכון, אספקה, עזרה סוציאלית וביטחון.⁵⁷ כך, למשל, תברי ועדת השיכון ביקרו באזור ואדי ניסנס ובוואדי סליב, ולאחר סיום המליצו בפני העירייה לנקות באופן דחוף את הרחובות ולהביא לידי סידור המים והחשמל. זאת ועוד, הוועדה גם המליצה להיעזר לצורך פעילותה בערבים בעלי נטייה ליוזמה.⁵⁸

הטיפול באספקה לאוכלוסייה הערבית דרש היערכות בפני עצמה, שכן תוכניות בנושא זה לא הוכנו מראש. ועדת המשנה לענייני אספקה החלה את פעולתה ב-10 במאי, לאחר שהוחלט לבוא במשא ומתן עם המחלקה הכלכלית שפעלה לצד ועדת המצב, כדי להבטיח אספקה סדירה לערבים אחרי 15 במאי 1948.⁵⁹ בימים הראשונים לאחר תום הקרבות חילקה 'ההגנה' לפליטים הערבים לחם חינם, אולם לא היה בכך כדי למלא את המחסור. למספר מאפיות ערביות הותר כאמור, לאפות, אולם אלה מכרו את הלחם במחירים מופרזים.⁶⁰ הטיפול בנושא זה נמסר לג'ורג' מועמר, עורך-דין במקצועו, ולאליאס קוסא, אשר קיבלו על עצמם לחלק את מכסות הקמח והסוכר בין ערביי חיפה. בתוך זמן קצר נודע כי השניים מעלו בתפקידם, ומסרו לתושבים הערבים רק חלק קטן ממכסת המזונות שנמסרה לידיהם, ואילו את חלק הארי מכרו בשוק השחור במחירים מופקעים.⁶¹ לאחר שהובא עניין זה לידיעת הוועדה, הופסקה

55. החלטות מליאת ועדת המצב מישיבתה עם הוועדה לענייני ערבים מ-5 במאי 1948, א"ח 3/48.

56. דין וחשבון של מפקד משטרת חיפה ממאי 1948, א"ח 5/89; הדין וחשבון ביקש להתריע כנגד התשתית הלקויה, בעיקר בענייני מים וחשמל; 'המצב בחיפה', תזכיר למינהלת העם ולמפקדת 'ההגנה' מהוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית מ-10 במאי 1948, ארכיון מוסד הרצל (אוניברסיטת חיפה), תיק 1948.

57. פרוטוקול הישיבה הראשונה של ועדת המשנה להחזרת החיים למסלולם מ-10 במאי 1948, ג"מ 49/116/25.

58. דין וחשבון מטעם ועדת המשנה לשיכון של הוועדה להחזרת החיים למסלולם מ-11 במאי 1948, ג"מ 49/116/255.

59. לעיל, הערה 57.

60. אוגן עיתונות, א"ח; 'חירם' לסנא, 'חלוקת הלחם באזור עבאס', 3 במאי 1948, את"ה 105/237; עדות ג'אן מג'דלני (לימים נשיא העדה היוונית-אורתודוקסית בחיפה), תיק עיתונות חיפה, מרכז מידע, גבעת-חביבה.

61. מכתב ממש יתח (מנהל סניף משרד המיעוטים בחיפה) לגד מכנס (מנכ"ל משרד המיעוטים) מ-30 באוגוסט 1948, ג"מ 49/309/46; מכתב ממחלקת המזרח התיכון אל שר המיעוטים מ-16 באוגוסט, ג"מ 49/1319/22. החברה הערבית התייחסה לתופעה זאת בחומרה רבה, וכאשר נבחר הוועד הערבי הומני, לא נכללו בהרכבו מועמר וקוסא.

פועלים של המוסדות בחיפה לשילוב המיעוט הערבי

חלוקת המזונות באמצעות השניים. יתרת המכסה הועברה לוויקטור ח'יאט, עסקן נוצרי ידוע, וזה ביצע את החלוקה כראות.

כבר לקראת אמצע מאי סברה תת-הוועדה לענייני אספקה, כי יש לערוך מפקד בין ערביי חיפה, כדי להסדיר את ענייני האספקה. אברהם כלפון, מזכיר העירייה, המליץ לבצע את הפעולה באמצעות העירייה, ולישיבה שנקבעה בעניין זה הוזמנו קרמאן וג'ורג' טוויל, סוחר ידוע ועסקן ציבור.⁶² בראשית יוני דיווח כלפון על מהלך מפקד האוכלוסייה הערבית לשם הוצאת כרטיסי מזון. 3,087 נפש התפקדו, אולם הוערך בשלב זה, כי רק כ-90% מהאוכלוסייה הערבית הנוכחית נרשמה. בשלב יותר מאוחר הוערך, שכ-20% מתוכם לא התפקדו.⁶³ מכל מקום, נתונים אלה הראו כי השלטונות:

... נבית שאחוז מסוים ... לא הספיק להרשם ... הן מתוך רשלנות והן בגלל היותו טרוד באותו זמן בהעברה לואדי ניסנס, בכל זאת ישאר מספר די גדול שקשה יהיה להסבירו אלא בהסתגנות ... ואולי זוהי סתם הזנחה כי המדובר כאן בענייני מזונות ומלחמה.⁶⁴

ועדת האספקה קבעה להקציב לבעלי הכרטיסים אותם המצרכים ואותן כמויות כפי שהקציבה ממשלת המנדט. בחלוקה זו נקבע שוויון מוחלט בהקצבת המזון לאוכלוסייה הערבית והיהודית, למעט מיני מזון מסורתיים, שסופקו לערבים במיוחד.⁶⁵ מאז אוגוסט הוחל בהפעלת השיטה באמצעות סיטונאים וקמעונאים ערבים, ומן הסתם ניתנה עדיפות לסוחרים בעלי ותק באזוריהם, חלקם אנשי מסחר ידועים כחנא סווידאן, אניס נאצר, עבד אל-ראוף קרמאן וחאג' טאהר קרמאן. שיטה זו נחלה הצלחה, ומשום כך הוצע ליישמה גם בכפרים, שם הונהגה חלוקת מצרכים בידי המוכתרים, שניצלו זאת לא אחת לעשיית רווחים.

במהלך ינואר 1949 הוקמה ועדה לקביעת מנות לאוכלוסייה הערבית. על בסיס העמדה שנקבעה כמה חודשים לפני כן, היינו, הנהגת שוויון בחלוקת המזון לאוכלוסייה היהודית והערבית, התכנסה ועדת האספקה כדי להתאים את חלוקת המזון לצרכים המקובלים של האוכלוסייה הערבית. כמו כן נקבע העיקרון של הבדלת האוכלוסייה הכפרית מזו העירונית, דבר שהיה קיים גם במגזר היהודי.⁶⁶ מעבר

62. פרוטוקול הישיבה השלישית של הוועדה לענייני הערבים בחיפה מ-13 במאי 1948, ג'מ 49/309/41.

63. משרד המיעוטים, סניף חיפה, 'תזכיר שבועי' מ-16 ביולי 1948, ג'מ 49/309/31.

64. 'מצב הערבים בחיפה', סקירת מודיעין מ-22 בספטמבר 1948, א'צ; מכתב ממשה יתח לשר המיעוטים מ-7 ביולי 1948, ג'מ 49/309/31.

65. על תהליך ארגון חלוקת המזון ראה: 'הודעה שפורסמה לאוכלוסייה הערבית מסעם המפקח על המזונות בחיפה' מ-22 ביולי 1948, ג'מ 49/1319/22.

66. ראה פרוטוקול הוועדה לקביעת מנות לאוכלוסייה הערבית מ-19 בינואר 1949, אה'ע IV/250/27/5/133; החלוקה בין שני סוגי האוכלוסייה נועדה כדי להתאים לכל אחת מהן פרטי מזון מסוימים, כדוגמת שמן זית שבו השתמשה יותר האוכלוסייה הכפרית.

למכסות המזון שנקבעו, הוחלט לתת מנות נוספות רק לפועלים שעסקו בעבודה פיסית קשה, בהתאם למתכונת שהייתה נהוגה בקרב האוכלוסייה היהודית. ככלל ביקשה הוועדה לכוון ועדות ערביות מקומיות, אשר יסייעו בידי המפקח על המזונות בכל הנוגע לאספקת מזון.⁶⁷

דרישת נציגי העדות הנוצריות לספק להם דברי מזון מסוימים בכמויות נוספות, בעיקר לצורכי רת וחגים, אושרה על פי המלצת המפקח על המזונות.⁶⁸ בדצמבר 1948 נועדו ראשי העדות הנוצריות עם נציגי רשויות השלטון כדי לדון בתוספת מזון לדרגל החגים הנוצריים. הדיון יחד לסוג המצרכים המבוקשים ולכמויות, שכן הוסכם כי הואיל והאוכלוסייה היהודית קיבלה מנות נוספות לחגים, הרי גם הנוצרים היו זכאים לתוספת דומה. בוטרס פאחורי, נציג העדה היוונית-קתולית, ניצל את ההזדמנות כדי להודות על היחס האנושי שגילו השלטונות כלפי העדות הנוצריות בחיפה, גם בהשוואה למקומות אחרים.⁶⁹

הוועדה לאספקה עסקה גם בעזרה סוציאלית, וזו קבעה כי העזרה בתחום זה תוגש על ידי מנגנון העירייה. סכום כסף בשעור 1,000 לא"י הובטח לפעולת השיקום הסוציאלי.⁷⁰ בחיפה התארגנה ועדת גשים ערביות לעזרה סוציאלית, וזו פעלה תחילה בלי שיתוף עם מוסדות אחרים, על בסיס תרומות ובעזרת מתנדבות. אלה חילקו מדי יום ארוחת צהריים לנזקקים, ונראה כי לאחר חודשים מספר הוחלט לבקש את תמיכת הממשלה, בעקבות ריבוי הנזרכים. על פי הנתונים שהועברו לשלטונות, הובהר כי בקרב האוכלוסייה הערבית נמצאו כ-156 זקנים מחוסרי כל אמצעים, בין 60 ל-90 בעלי מום וכ-150 ילדים נזקקים לתזונה.⁷¹ כבר בתחילת ספטמבר 1948 דרש משה יתח ממשרד המיעוטים להעמיד לרשותו תקציב שנתי לצורכי הושתט סעד לאוכלוסייה הערבית. בתהליך הדרגתי אורגנה מערכת הסעד, כשבתוך כך הוקצו משאבים מיוחדים להכשרת עובדות סוציאליות ערביות.

בתחום הבריאות חלו שיפורים לאחר שבית החולים הממשלתי עבר לבעלותה של העירייה וההל לתפקד בחסות הצלב האדום. הוחלט להקים ועד מנהל לבית החולים בראשות שבתי לוי, ובהרכב שכלל שניים מחברי ועדת העירייה, חבר מהסתדרות הרופאים העברית וחבר מהסתדרות הרופאים הערבית.⁷² באותה עת הוקמה המרפאה הראשונה בוואדי ניסנס.

גם בתחום הביטחון הפנימי חלה התקדמות. בעניין זה קיבל שבתי לוי פניה

67. שם.

68. מכתב ממשלה יתח לוועד הערבי הזמני מ-6 באוגוסט 1948, ג"מ 49/1319/15.

69. פרוטוקול מפגישת ראשי העדות הנוצריות עם המפקח על המזונות בחיפה מ-13 בדצמבר 1948, ג"מ 49/1319/19.

70. לעיל, הערה 62.

71. פרוטוקול הפגישה בעניין עזרה סוציאלית לערביי חיפה מ-19 בנובמבר 1948, ג"מ 49/309/78.

72. מכתב מהנהלת הוועד הלאומי לשבתי לוי מ-27 באפריל 1948, אע"ח 13/75; מכתב משבתי לוי לסניף הסתדרות הרופאים העברית בחיפה מ-7 במאי 1948, אע"ח 13/75.

מהמשרה, לפעול להקמת תחנה זמנית בוואדי ניסנס, על ידי גיוס 20 תושבים ערבים לצרכי פיקוח על הבטחון מטעם העירייה, תחת פיקוד המשטרה. ב־22 באוקטובר נפתחה תחנת משטרה ברחוב קיסריה, ככל הנראה לאחר שהוחלט כי במקום ישרתו 10 שוטרים ערבים לצד 10 שוטרים יהודים.⁷³

ב־3 במאי ביקר בכור שטרית בחיפה, ככל הנראה ביקור ראשון, כדי לעמוד מקרוב על הנעשה בקרב החברה הערבית. הוא נועד עם האג' טאהר קרמאן, ג'יריס ח'ורי וויקטור ח'יאט, ובשיחתם התברר לו כי הם מביעים את כמיהתם להחזיר את החיים למסלולם. בישיבת מינהלת העם שהתקיימה עוד באותו יום, הסתייג בכור שטרית במקצת מדרך פעולתה של הוועדה לענייני הערבים, בעיקר בנוגע לטיפול ברכוש; ויותר מכך הוא תמה כיצד זה מתנהלים דיונים בענייני ערבים שלא בהשתתפותו, בעוד הוא היה האחראי לתיק הערבי מטעם מינהלת העם.⁷⁴ כתגובה לדבריו הציע מרדכי בנטוב, שמונה עם הקמת המדינה לשר העבודה והבינוי מטעם מפ"ם, לבקש משטרית להכין תוכנית לטיפול באזרחים הערבים. ב־10 במאי הציע שטרית בפני מינהלת העם מסמך מפורט, שעיקרו ביטול הוועדות שטיפלו עד כה בענייני ערבים, ובמקומו הקמת משרד ממשלתי שירכז את כל הקשור בתחום הערבי.⁷⁵

לקראת סוף מאי 1948 התעוררה שאלת סמכות הוועדה לענייני הערבים וקווי פעולתה, לאחר שנודע כי שר המשטרה, בכור שטרית, מונה להקים משרד לענייני ערבים. ב־6 ביוני הגיע שטרית לביקור נוסף בחיפה, וכמהלכו נועד עם נציגי האוכלוסייה הערבית. האחרונים ביקשו להקל עליהם את חיי היום־יום וכתשובה לכך הטעים שטרית מענה בלתי מחייב, באומרו כי רק מי שיכיר במדינת ישראל ייהנה מכל הזכויות של אזרח במדינה.⁷⁶ לאור המתרחש ביקש אברהם יעלי להגדיר באופן ברור, אם הטיפול במיעוט הערבי נתון בסמכותו של הצבא או של גוף אזרחי, שכן חלוקת הסמכויות, על פי דבריו, העיבה על ייעול הפעולות בקרב החברה הערבית. מדיניות הוועדה נוסחה בקו ברור בכל הקשור לדרך פעולתה:

... כל זמן שהמלחמה לא נגמרה אין אנו יכולים להתחשב הרבה ברגשות ותחילה יש לדאוג לכל דבר מבחינה צבאית. אין להעניק איזו הקלה שהיא אם יש בה חשש שזה יפריע למאמץ המלחמה שלנו...⁷⁷

דיון נוקב בעניין זו הועלה בישיבה שהתקיימה ב־10 ביוני. חילופי הדברים בין

73. מכתב ממשרד המיעוטים למשה יתח מאוקטובר 1948, ג"מ 49/1318/42.

74. פרוטוקול ישיבת מינהלת העם מ־3 במאי 1948, ג"מ 49/121/445.

75. ראה 'הבעיה הערבית', דברים שכתב בכור שטרית למינהלת העם, 10 במאי 1948, ג"מ 49/121/454.

76. 'חירם' לטנא, 'הערות לפגישת הוועדה לענייני הערבים עם שר המיעוטים' מ־6 ביוני 1948, את"ה 105/260; זינגר, עמ' 384.

77. שם, 'חירם' לטנא.

החברים שיקפו את החשיבות הרבה שייחסו אלה לתפקידם בתחום הערבי:

אברהם יעלי: שטח הפעולה בין הערבים הינו עדין ואסור ליצור בו כפילות.

יוסף ושיין: לדעתי הועדה צריכה להיות מייצגת ליד הצבא ולא על יד משרד המיעוטים ... לשר המיעוטים מובטחני שאין צורך בעצותינו, הצבא עלול לעשות את השגיאות בשטח זה ולעיתים הן עלולות להיות מכריעות ... הועדה צריכה להמשיך בקיומה וצריך להיות אצלה רצון החיים כדי לעמוד על הצורך שיש תועלת בקיומה.

עמוס לנדמן: אנו עומדים בפני מצב משונה ואולי עלינו להכיר בעובדה שישנו אי סדר ולהמשיך בעול מתוך הכרה שזה לטובת מדינתנו ... היחס אל הערבים מהוה בעיה חמורה הנוגעת בעיקרים מסוימים של קיומנו. מאז הישיבה עם גולדה ... ראיתי כאילו אין לנו מקום כי אנו נדרשים לבצע פעולות המנוגדות להשקפותינו או למטרת קיום ועדתנו ... מהו בעצם תפקידנו האמיתי? אין איש יודע ... נמשיך בפעולתנו וכשם שמשרד המיעוטים התעלם מקיומנו נתעלם גם אנו ממנו.

נפתלי ליפשיץ: באמצע מאי, כשכל המחלקות האזרחיות התחילו לפעול בקנה מידה מדינתי ... הועדה היתה צריכה לקבל אז מינוי חדש או לחדול, אולם זה לא נעשה. הצדקת קיומה מונחת בפעילותה, זוהי ועדה שניתנו לה האפשרויות לפתח פעולה כרצונה וכפי שיקול דעתה ...⁷⁸

כך נשמעו הדברים. רחבעם זבֶּלודובסקי (עמיר), מפקד העיר, דאג לעדכן את הנוכחים כי נכח בפגישה עם גד מכנס, אליהו ששון ויעקב שמעוני, בה נמסר לו רשמית על פתיחת משרד המיעוטים. המתרחות בין שטרית לחברי הוועדה לענייני הערבים באה לידי ביטוי חדש בישיבת הוועדה ב־1 ביולי. למרות שבמועד זה נפתח בחיפה סניף משרד המיעוטים, המשיכה הוועדה לתהות אם וכיצד להתוות את דרכה לנוכח ההתעלמות כביכול שהפגין שטרית מקיומה. כך או כך, גם אברהם יעלי וגם משה יתח נשאלו אובדי עצות:

אני רוצה לציין כאן עובדה מחמירה. שר המעוטים בביקורו האחרון התעלם לגמרי מאתנו ... הרי ידוע לו על קיום ועדתנו ואילו היה מדבר איתי מובטחני כי היה נפגש בהבנה מלאה לגבי רצונו הוא ואולי גם היו מתבהרות הבעיות המטרידות אותנו בישיבה זו. הצעתי איפוא שהועדה תחליט כי עם פתיחת משרד המעוטים היא חייבת לברר בהקדם את שאלת זכות קיומה ותפקידיה במצב החדש ...⁷⁹

78. ראה פרוטוקול הישיבה השלישית של הוועדה לענייני הערבים מ־10 ביוני 1948, ג"מ 49/309/41.

79. פרוטוקול הישיבה השביעית של הוועדה לענייני הערבים מ־1 ביולי 1948, את"ה 105/89.

יתח, מי שנקבע לעמוד בראש המשרד בחיפה, לא ידע כיצד להשיב ליעלי:

... משרד המעוטים בחיפה נפתח בהסכמתם של בן-גוריון ושרתוק. אולי הם חושבים כי פתיחה זו אינה עומדת בניגוד לקיום הוועדה. ידוע לי כי קיימת תוכנית על הקמת מועצת 15 איש על ידי משרד המעוטים ומהם יהיו 3-4 מאנשי חיפה...⁸⁰

פרפוריה האחרונים של הוועדה הסתיימו ב־22 ביולי, עת הוחלט לסיים את פעולתה. במועד זה תם פרק ראשון במעורבותה של עיריית חיפה בתחום הערבי, ומעתה נקראה לעבודה משותפת עם סניף משרד המיעוטים. המעבר ביטא גם שלב חדש בהתפתחותה של האוכלוסייה הערבית, וגימה שכוו השתמעה בדברים שנשא יעלי לסיכום פעולת הוועדה:

... במשך הזמן שהיתה קיימת עשתה את המוטל עליה ועתה לא נשאר לה כל תפקידים אשר יצדיקו את המשכת קיומה. גם מפקד העיר ... הסכים לנקודת ראות זאת. לדבריו, נכנסו חיי הערבים למסלולם הרגיל ובמידה שתהינה להם בעיות הן תמצאנה [את פתרון] במשרד המעוטים שנפתח בחיפה...⁸¹

עם הקמת הממשלה הזמנית, לאחר הכרזת העצמאות, הוחלט על הקמת משרד מיוחד שייעודו טיפול באוכלוסייה הערבית. כך גם נקרא המשרד לראשונה - משרד לענייני ערבים - אלא שזמן קצר לאחר מכן הוחלט לקרוא משרד המיעוטים, ובכך כללו גם את המיעוטים שלא השתייכו ללאום הערבי.⁸² ארגון פעולת המשרד דרש השקעת מאמצים מיוחדים ועיבוד תוכניות ראשוניות, בבחינת יצירת יש מאין. יתר מוסדות הממשלה נחלו ברובם את מסגרת פעולתם מממשלת המנדט, ואילו משרד המיעוטים היה לחלוטין משרד בלי עבר, יצירה חדשה במבנה המדינה. מחד גיסא, הוגדר תפקיד המשרד בשמירת זכויותיהם של המיעוטים בהתאם לכתוב במגילת העצמאות, ומאידך גיסא ביקש המשרד לדאוג כי המיעוטים ימלאו את כל חובותיהם האזרחיות כלפי המדינה.⁸³ ב־1 ביולי 1948 נוסד משרד המיעוטים בחיפה, שנועד לטפל בשלב ראשון באוכלוסייה הערבית שנשארה בחיפה. בשלב יותר מאוחר הורחבה אחריות הסניף על

80. שם.

81. ראה פרוטוקול הישיבה התשיעית של הוועדה לענייני הערבים מ־22 ביולי 1948, את"ה 105/89.

82. ג'יריס ח'ור, משכיל ערבי, כיהן שנים ארוכות כמזכיר עיריית חיפה בתקופת המנדט; בשעתו הסתייג מהשם מיעוטים, וביקש לקרוא למשרד 'משרד לענייני ערבים ומיעוטים', או 'משרד הלאומים'. בקשתו הובאה בפני הממשלה, אך זו החליטה להשאיר את השם משרד המיעוטים.

83. סקירה כללית של ארגון משרד המיעוטים, תפקידו ופעולותיו מ־20 בדצמבר 1948, ג"מ 49/307/24.

הכפרים הערביים במחוז הצפון, אלה שנמצאו בתחום מדינת ישראל. כאמור, ניהול הסניף הופקד בידי משה יתח, שביהן עד או כחבר הוועדה לענייני הערבים. מאז ה־1 ביולי 1948 ועד יוני 1949, עת התבטל משרד המיעוטים, פעל יתח מתוך מגמה מוצהרת להביא לידי שילוב וביטול הניכור בקרב ערביי העיר. לאחר כניסתו לתפקיד ניסח יתח את קווי המדיניות של הסניף:

הקו העומד לנגד עינינו בטפלנו בשאלת המיעוטים הוא אחד הדין לאזרח הערבי הנוכח במדינה ולאזרח היהודי שבה. לפי קו זה אנו הולכים ועד עתה הצלחנו במידה רבה להחזירו לתפיסת המוסדות האזרחיים והצבאיים המתחילים להתחשב בקו שלנו, לפני נוקטם פעולה הנוגעת לערבים.⁸⁴

מעירייה מעורבת לעירייה יהודית

בזמן השלטון המנדטורי ניכרה בחיפה פעילות מוניציפלית ענפה. ראשי העיר ראו את עצמם קודם כל כעומדים בראש המערכת השלטונית העירונית, ורק לאחר מכן כנציגי אומה זו או אחרת. השאלות המדיניות נדחקו הצדה במין הבנה מוסכמת, על מנת לא להעיב על התפתחותה של העיר בעטייה של מערכת יחסים עכורה. מצב זה אפשר לחברי העירייה – יהודים וערבים כאחד – לתפקד גם בעתות משבר ולהקל במקצת על האווירה המתוחה. העיר זכתה למנהיגים אשר השכילו להתאים את עצמם לרוח התקופה ובצורה זו לתמרן את עבודת העירייה לתפקיד שנועד לה כגוף מוניציפלי, ולא להופכה לבמה לוויכוחים פוליטיים. בשל כך נודעה עיריית חיפה בצביון פעולתה הייחודי על רקע גילויי מאורעות הסכסוך שניכרו בתפקודן של עיריות מעורבות אחרות.

בשלהי המנדט כללה ועדת העירייה עשרה נציגים: שלושה מוסלמים, שלושה נוצרים וארבעה יהודים. על אף 'מאורעות' 1948 לא חדלה העבודה המשותפת בעירייה, אם כי מעת לעת התגלו בקיעים אשר העיבו על מערכת היחסים בין הצדדים. נוכח עזיבת הערבים והחשש מהתפוררות המסד המוניציפלי, פעלו השלטונות הבריטיים למען מינוי חברים חדשים במקום אלה שעזבו את מקומם בוועדת העירייה. פועלם של הבריטים לא נבע מתוך רצון להניע מחדש הגמוניה משותפת, אלא מתוך כוונה להעביר לידי העירייה את סמכויות מושל המחוז לקראת הפינוי שהסתמן באופק.

בעקבות השינוי שחל במעמדה של העיר, באפריל 1948, נדרשה המנהיגות המקומית לשאלת עיצוב דמותה של העירייה והגדרת תפקידיה, שכן עקב התמורה במצב הפוליטי ניכרה המגמה לבטל את המוסדות השונים שהתאפיינו בגוון מוניציפלי, כדוגמת ועד הקהילה, ועדת המצב, וועד הדר־הכרמל. עד תום הנוכחות

84. סניף חיפה למשרד המיעוטים, תזכיר מס' 9, 'סקירה על מצב המיעוטים ודרישותיהם' מ־27 באוקטובר 1948, ג"מ 49/1320/11.

הבריטית הסתמן חוסר בהירות באשר להמשך דרכה של העירייה. השלטון הבריטי הצהיר כי אין בכוונתו להתערב בניהול העיר כל עוד יתנהלו העניינים כסדרם. למרות קביעה זו, הועלה החשש מפני אפשרות של מינוי חברים נוספים לוועדת העירייה – ערבים או אנגלים.⁸⁵ לקראת סוף אפריל קיבלה ועדת המצב מספר החלטות בנוגע לעירייה. באופן כללי נקבע כי על הנציגים היהודים בעירייה לנהל את העניינים ולנהוג בהתאם להוראות שיתקבלו ממינהלת העם, במקביל לחיזוק הכוח היהודי בעירייה.⁸⁶

לקראת אוגוסט 1948 הסתמנה בקרב הגורמים הציבוריים בחיפה נטייה לחדש את פני ועדת העירייה, וזאת משום שלא ניתן היה בעת הזאת – מפאת אילוצי המלחמה – לארגן בחירות לכינונה של מועצת העירייה. חידוש ועדת העירייה נועד להזק אותה ולתת לה את היכולת והאפשרות למלא את התפקידים החדשים שהוטלו עליה לאחר עזיבת הבריטים. בתום דיונים ממושכים הוחלט להעמיד את ועדת העירייה על 21 חברים, כלומר 20 צירים באיכוף הגורמים הציבוריים בעיר, נוסף לשבתי לוי כראש העירייה.

מקומם של הערבים בהרכב זה לא היה ברור. יעקב שמעוני, שכהן אז בתפקיד מנהל מחלקת המזרח התיכון במשרד החוץ, ביקש למנות נציגות ערבית כלשהי, או לחלופין לאשר את חברי העירייה שכיהנו עד כה, לאחר שקיבל גיבוי לצעדו זה ממשו שרתוק (שרת), שר החוץ. התערבותו של שמעוני נבעה מידיעה שהתפרסמה בעיתונות, שלפיה כבר הורכבה בחיפה ועדת עירייה חדשה בת 21 חברים, בלי שהוכר מינוי חברים ערבים.⁸⁷ כתגובה לכך ביקש משרד המיעוטים ממשו יתח לבדוק, אם תיתכן האפשרות למנות שלושה נציגים ערבים בהרכב שנקבע לוועדת העירייה.⁸⁸ יתח בתשובתו גרס כי לערבים, על פי מספרם, מגיע נציג אחד, אולם לאחר ששר הפנים החליט להרחיב את ועדת העירייה לכדי 25 חברים, הועלתה אפשרות, כדבריי, להקצות לערבים שלושה או ארבעה מקומות בוועדה המורחבת, שאחד מהם יכהן כסגן יושב ראש.⁸⁹

הפעילות סביב חידוש ועדת העירייה עוררה תכונה רבה בין נציגי האוכלוסייה הערבית. ההתארגנות הפוליטית בקרב המיעוט הערבי בחיפה הייתה למעשה משותקת עד סוף יוני 1948. בראשית יוני התארגנה 'האגודה לשחרור לאומי', וכחודש לאחר מכן הוקם 'קונגרס הפועלים הערבים'. בראש האגודה עמדו תופיק טובי, בולוס פרח ואמיל חביבי, והיא כללה כ-250 עד 300 חברים, ברובם צעירים ומשכילים.⁹⁰

85. מכתב מוועדת בתי המשפט בחיפה לפנחס רוזנבליס (רוזן) מ'29 באפריל 1948, ג"מ 41/121/445.

86. לעיל, הערה 45.

87. מכתב מיעקב שמעוני למשרד המיעוטים מ'31 באוגוסט 1948, ג"מ 49/1321/16.

88. מכתב מגד מכנס למשרד המיעוטים בחיפה מ'7 בספטמבר 1948, ג"מ 49/1321/16.

89. מכתב ממשו יתח לגד מכנס מ'9 בספטמבר 1948, ג"מ 49/1321/16.

90. מטה מחוז חיפה, מודיעין, 'מצב ערביי חיפה', 23 בספטמבר 1948, א"צ.

האידיאולוגיה התבססה על טוהרת הקומוניזם, ואין זה מקרה כי הנסיונות הראשונים להקמת מפלגות ערביות לאחר קום המדינה התרכזו בחיפה ובגליל.⁹¹ ה'קונגרס' (נצר של 'הליגה לשחרור לאומי') ריכז את פעילותו בקרב הפועלים ובראשו עמד עיסאם עבאסי. ב־24 ביולי פרסמה האגודה כרוז בעניין ייצוג האוכלוסייה הערבית בוועדת העירייה. בעיקרו של דבר דרשה האגודה לאפשר לוועד הערבי הזמני, כגוף המייצג את התושבים הערבים, לבחור באופן עצמאי את נציגיו לוועדת העירייה.⁹²

הוועד הערבי הזמני התייחס לסוגיה זו בתזכיר מפורט ששלח לשר הפנים. נטען כי שני הנציגים שהוקצו לאוכלוסייה הערבית לא שיקפו נאמנה את גודלה, שכן לפי דעת הוועד, צריך היה לכלול בסיכום הכללי גם את התושבים הנעדרים, שהותירו בעיר רכוש רב.⁹³ ברם ב־15 בספטמבר קבע שר הפנים את מספר חברי ועדת העירייה לכדי 23 יהודים ושני ערבים: טאהר קרמאן ושחאדה שלח. קביעה זו עוררה מורת רוח בעיקר בקרב הפועלים הערבים, שסבורים היו כי תינתן להם נציגות, במיוחד לאחר שהוועד הערבי הזמני החליט במועד זה לצרף לשורותיו שניים מנציגי ארגוני הפועלים: האחד מ'ברית פועלי ארץ-ישראל' והשני מ'קונגרס הפועלים הערבים'. עם צירוף זה קמה נציגות חזקה של הפועלים בוועד, וזה הרגיש מקופח לאחר שלא יוצג בעירייה.

קביעתו של שר הפנים בעניין מינוי שני נציגים ערבים בלבד הובהרה כצודקת בהתחשב בגודלה היחסי של האוכלוסייה הערבית. יתרה מכך, דוד הכהן ויוסף ארדשטיין, חברי ועדת העירייה, סברו כי דווקא על פי היחס המספרי הגיע לערבים רק מקום אחד, ולכן כל הטענות כנגד מינוי שני חברים נותרו, לדעתם, חסרות בסיס מוצדק.⁹⁴ שכתתי לוי נטה לעמדה יותר פשרנית וציידד במינוי חבר נוסף מטעם השמאל. שטרית גרס הרחבה נוספת, ובנושא זה הביע את עמדתו במכתב ששלח לשר הפנים:

... אני מניח מדאש כי שני חברים ערבים במועצה העירונית של חיפה כיום הוא מתאים ואולי הוא למעלה מהשעור המגיע להם ... אלא שמאידך גיסא הדיעה הכללית של הישוב היהודי בחיפה כיום היא שיש להעלות את מספרם ל־4, אשר אחד מהם יהא מטעם ברית פועלי ארץ ישראל והשני מטעם הליגה לשחרור לאומי, ועד כמה שידוע לי סומכת הסתדרות הפועלים בחיפה את ידי בענין זה. הטעם לכך – שכבת הפועלים בחיפה היא כיום גדולה יותר מהשכבה הבינונית והעשירה. אין יסוד לשלול את ייצוג מעמד הפועלים, כשם

91. על הנוצרים ופעילותם הפוליטית מאו קום המדינה ראה: דפנה צמחוני, 'המערך הפוליטי של הנוצרים בישראל', המזרח החדש, לב (1989), עמ' 147, 149.

92. כרוז מטעם 'האגודה לשחרור לאומי', סניף חיפה, מ־24 ביולי 1948 (הכרוז ניתן לי באדיבותו של תופיק טובי).

93. תזכיר מהוועד הערבי הזמני לשר הפנים מ־11 בספטמבר 1948, ג"מ 49/309/60.

94. מכתב ממשה יתח לשר המיעוטים מ־26 בספטמבר 1948, ג"מ 49/209/60.

פועלם של המוסדות בחיפה לשילוב המיעוט הערבי

שאינן יסוד לשלול משני החברים הערבים שנשארו מתקופת המנדט בתוקף מינוי את חברותם, כשם שנעשה לגבי 4 החברים היהודים...⁹⁵

גישתו של שטרית חוזקה על ידי מכתב נוסף שנשלח לשר הפנים מהמחלקה המוניציפלית של ההסתדרות:

... אמנם מבחינה חוקית נתונה ההכרעה בידי שר הפנים לקבוע את הרכבה של ועדה עירונית ממונה כראות עיניו, אך מבחינה ציבורית אין זה מתקבל על הדעת ששר הפנים יסטה במקרה כזה מהצעה שזכתה לתמיכת הרוב המכריע של הציבור הנוגע בדבר ושאינן בה משום קיפוח המיעוט... מינוי כזה יש לעשותו בהתאמה מקסימלית עם רצונו של הציבור המקומי, המתבטא בדעת הרוב, ולא בניגוד לו... כן טענה בפנינו מועצת פועלי חיפה ששני החברים הערבים שנשארו בעיריה אינם מיצגים את האוכלוסיה הערבית שנתרה בעיר, שהיא ברובה נוצרית ואנשי עבודה, ומכיוון שלא נוח להסיר את החברים הנוכחים מכהונתם ולהחליפם באחרים, אנו תומכים בהצעת אנשי חיפה להוסיף עוד שני חברים ערבים מהחוגים הבלתי מיוצגים בעיריה. גם אם יש מקום לטענה שלפי מספרם היחסי בעיר לא מגיע לתושבים הערבים יותר מ-2 לעומת 21 חברים יהודים. נראה לנו שמטעמים מעשיים ומדיניים כאחד רצוי לנהוג בענין זה לפנים משורת הדין.⁹⁶

נראה כי הפרשה הגיעה לידי סיומה, אולם ככל הנראה משרד החוץ לא צידד בגישתו של שר המיעוטים, ושמעוני דאג ליידע את שטרית כי יש להסתפק בשני צירים ערבים בלבד.⁹⁷ כך או כך, עמדתו של שמעוני הכריעה, וכאשר התכנסה ועדת העירייה הזמנית ב-19 באוקטובר 1948, היא כללה בהרכבה את טאהר קרמאן ושחאדה שלה. ועדה זו כיהנה עד 17 בדצמבר 1950.

כאמור, הוועדה נבחרה לכהונה ארעית בלבד. ב-14 בנובמבר 1950 התקיימו בפעם הראשונה במדינת ישראל בחירות לרשויות המקומיות. בחירות אלו, בניגוד לבחירות שהיו ב-1927 וב-1934, הושתנו על בחירתם של נציגי רשימות מפלגתיות. מערכת הבחירות הקרבה עוררה סימני שאלה מדאיגים בנוגע להיבחרם של צירים ערבים למועצת העירייה. הסתמן חשש סביר, כי לאור מספר בעלי זכות הבחירה הערבים, לא יעבור הציר הערבי המיועד את אחוז החסימה.⁹⁸ ב-21 בספטמבר התכנסו ראשי

95. מכתב משר המיעוטים לשר הפנים מ-26 בספטמבר 1948, ג"מ 49/309/60; בנוגע לתמיכת נציגי המפלגות בהרחבת הנציגות הערבית ראה: דבר, 27 בספטמבר 1948.

96. ראה מכתב מהמחלקה המוניציפלית לשר הפנים מ-28 בספטמבר 1948, אה"ע IV/250/27/5/189.

97. מכתב מיעקב שמעוני לשר המיעוטים מ-7 באוקטובר 1948, ג"מ 49/309/60.

98. מכתב משלמה אלפיה (מוזכר סניף 'ברית פועלי ארץ-ישראל' בחיפה) לאליהו אגסי (מנהל המחלקה הערבית בהסתדרות) מ-27 ביולי 1950. זכות הבחירה הכללית ניתנה ל-75,000 איש, מתוכם 2,700 תושבים ערבים. על פי החישוב, נדרש לכל ציר בין 2,800 ל-3,000 קולות כדי לעבור את אחוז החסימה, בהתאם לחלוקת הקולות בין 21 צירים.

הציבור הערבי בחיפה, כדי להציג דרך ברורה בשאלת הבחירות למועצת העירייה. ראשי הגופים והעדות קיבלו על עצמם להתייצב מאוחדים, מתוך כוונה לשמור על ענייני הערבים ושאר המיעוטים, ובמהרה התבטא האיחוד בהקמת גוף פעולה משותף לערבים ולשאר המיעוטים, שנקרא 'ועדת הערבים והמיעוטים'. בהצגת דרכה הצהירה הוועדה על שיתוף פעולה עם כל הגופים היהודיים בעניין קידום העיר ובנייתה.⁹⁹ דאגתם נבעה מתוך היותם מיעוט שלא היה בו כדי להעמיד נציגות ריאלית, ונימה זו בלטה בפנייתם לשר הפנים:

ההתעניינות הרבה אשר נתעוררה בזמן האחרון בשאלת הבחירות לעיריות מצאה הד גם בחוגי הערבים ובין שאר המיעוטים מתושבי העיר חיפה ... מאוחדים במסרתם לשמור על ענייני הערבים ... דבר זה אינו פשוט בהתחשב עם מצבם הבלתי רגיל של הערבים ושאר המיעוטים אשר בא עקב ירידת מספרם בצורה שלא היה לה תקדים בהיסטוריה ... אין לנו ספק כי ממשלת ישראל מעוניינת בזה שענייני הערבים ושאר המיעוטים יהיו מיוצגים בעיריות השונות באותה מידה שבה היא מעוניינת כי ענייני היהודים לכל שכבותיהם השונות יהיו מיוצגים כדבעי ... אלא שמספר הערבים ושאר המיעוטים הגרים כיום בעיר הזאת, הינו כה קטן עד כי אינו מספיק אפילו במקרה של הצלחה גמורה להבטיח את יצוגם של אלה בצורה מתאימה ויעילה. על הממשלה להתחשב בזכויותיהם של בעלי הנכסים והאינטרסים הערבים ... שאינם נמצאים כיום בעיר ... ותמנה נוסף לנציגים אשר תבחרו, מספר נציגים מתאים מבין הערבים ובני המיעוטים בהתאם לענייני הערבים הנעדרים ממנה היום ...¹⁰⁰

למרות הסיכויים הקלושים, הורכבה רשימה ערבית (ללא הקומוניסטים), ואף נחתם הסכם בחירות בין סניף ההסתדרות בחיפה לרשימת הערבים והמיעוטים, כדי להבטיח אינטרסים הדדיים.¹⁰¹

ב-17 בנובמבר 1950 באה לידי סיומה הישיבה האחרונה של ועדת העירייה הזמנית. במלים נרגשות ובנימה אופטימית ביקש שבתי לוי להודות לתכרי הוועדה על פעילותם המשותפת. במעמד זה נפרדו שני סגני היושב ראש - שחאדה שלח וטאהר קרמאן - כשהם נושאים דברים בזכות ההבנה ושיתוף הפעולה בין החברים.¹⁰² ב-28 בדצמבר 1950 התכנסה מועצת העירייה החדשה לישיבתה הראשונה. מן הסתם עם כינוס ישיבה זו הסתיים פרק בתולדות חייה המוניציפליים של חיפה. בנאום הפתיחה לא שכח שבתי לוי לציין בדבריו את השינוי שחל בהרכב מועצת העירייה:

99. מכתב מוועדת הערבים והמיעוטים לשר הפנים מנובמבר 1950, אה"ע VU/250/27/5. שם. 100.

101. מוסף ל'הסכם הבחירות' מנובמבר 1950, אה"ע IV/250/27/5/5/192.

102. פרוטוקול ישיבת ועדת העירייה מ-17 בנובמבר 1950, אא"ח 8/116.

... עובדה מצערת היא שכתוצאה מהבחירות לעיריית חיפה לא נבחר אף נציג ערבי אחד, אך בטוחני שתברי מועצת העירייה יהיו כולם חדורי הכרה ורצון טוב לשמירה על האינטרסים של המיעוטים בעירנו וכבעבר ימשיכו את המסורת הנאה של עיריית חיפה בשטח זה...¹⁰³

ואמנם, כבר בנובמבר 1950 קיבלה העירייה החלטה למנות את שתאדה שלה לתפקיד יועץ לענייני ערבים, מעין פיצוי על שלא נבחר מחדש למועצת העירייה.¹⁰⁴ ועדת הערבים והמיעוטים קיבלה החלטה זו בקורת רוח, וזמן קצר לאחר מכן דאגה להציג בפני ראש העיר את מועמדיה לתפקידים השונים בוועדות העירייה.¹⁰⁵

תשתית לחינוך

בשלהי תקופת המנדט נמצאה מערכת החינוך הערבית בחיפה בהתפתחות מתמדת. מרבית התלמידים למדו בבתי הספר הממשלתיים, אולם בדרך כלל העדיפו ההורים לשלוח את ילדיהם לבתי הספר העדתיים, שהתאפיינו ברמת החינוך והלימוד הגבוהה שהונהגה בהם. רוב בתי הספר העדתיים השתייכו לקהילה הנוצרית, שהחזיקה כ־21 בתי ספר, לעומת כעשרה בתי ספר מוסלמיים. מספר התלמידים שלמדו במוסדות חינוך נוצריים היה גבוה יותר ממספר התלמידים שלמדו במוסדות חינוך מוסלמיים, דבר אשר היה בו כדי להעיד על החשיבות שתפסו מוסדות החינוך בקרב העדה הנוצרית.¹⁰⁶

עיריית חיפה ייחסה חשיבות רבה לפיתוח מערכת החינוך בקרב החברה הערבית. פעולותיה התבטאו בעיקר במתן כספים לשם בניית בתי ספר; מעורבות בתוכניות הלימודים; מתן מענקים כספיים לבתי ספר נוצריים ומוסלמיים; ואילו ראשי העדות נהגו להציג תוכניות לפיתוח החינוך הערבי בפני ועדה שהוקמה במיוחד לצורך מטרה זו במסגרת פעילות העירייה.¹⁰⁷ מאז החלה העירייה לגבות מס חינוך כללי (1943-1944), ניכרה מעורבותה בהוצאות שהשקיעה במפעלי החינוך היהודי והערבי בעיר. לצורך פעולה זו אף נוסדה ב־1943 קרן חינוך יהודית-ערבית.

התמורות שעשויות היו להתרחש במערכת החינוך הערבית נדונו בהרחבה כבר בשלהי 1947. נושאים כמו הכשרת מורים ערבים (לאחר שהיה ברור כי בשטח המדינה לא יימצא אף סמינר ערבי אחד); הנהגת לימוד השפה העברית בבתי ספר ערביים;

103. פרוטוקול נאום ראש העירייה בישיבה החגיגית של מועצת העירייה החדשה מ־28 בדצמבר 1950, ג"מ 43/1600/2.

104. עיריית חיפה, החלטת מועצה מס' 55 מ־26 בנובמבר 1950, א"ע"ח 4/1/266.

105. מכתב מוועדת הערבים והמיעוטים לשבתי לוי מ־16 בינואר 1950, א"א"ח 1/6.

106. נתונים מספריים על חלוקת התלמידים בין בתי הספר השונים ראה: דין וחשבון של מחלקת הסטטיסטיקה הממשלתית על החינוך לשנים 1944-1945, ג"מ 94/116/254.

107. עיריית חיפה, הנהלה הכללית, 'הדין וחשבון השנתי השלושה עשר, 1946-1947', עמ'

עדכון ספרי הלימוד שנמצאו כבלתי מתאימים מן ההיבט המקצועי, כדוגמת הספרים שנרכשו במצרים, סוריה ועיראק; וטיפול במשכורות המורים – היו חלק ממגוון היבטים שהועלו במסגרת הרמה הארצית.¹⁰⁸ ברמה המקומית ראתה הוועדה לענייני הערבים בשיקום החינוך תהליך חשוב בפני עצמו, ואף המליצה להוציא עיתון, אולם עד יוני 1948 לא ניכרה פעילותה בתחום זה, למעט האישור הזמני שניתן על ידי רחבעם עמיר להפעלת בתי הספר בוואדי ניסנס ובוואדי סליב.

עם היווסדו של משרד המיעוטים, הוקמה ב־20 ביוני 1948 מחלקה מיוחדת, אשר קיבלה על עצמה לטפל בענייני חינוך, תרבות והסברה בקרב המיעוטים. סניף חיפה החל לרכוש נתונים עדכניים כדי לפתוח בית ספר לילדים הערבים.¹⁰⁹ בד בבד יצאו עסקני מחלקת החינוך לסיורים לימודיים, מתוך רצון לחקור את התנאים בשטח. ב־27 ביולי התקיים דיון ראשון בו נועדו נציגי מחלקת החינוך עם משה יתח. הוא דיווח לנוכחים על פתיחת שני מוסדות לקליטת תלמידים באמצעות יוזמה שנקמה בקרב נזירים שהתגוררו סמוך לוואדי ניסנס.¹¹⁰ עיקר הדיון יוחד לשאלת מימון החינוך. כ־1000 לא נמצאו ברשות תקציב העירייה לצורך החינוך הערבי, והנתונים הורו על הימצאותם של 400–500 ילדים וילדות בגיל בית הספר. ככל הנראה, התקציב הנוכח אפשר לפתוח בית ספר אחד, עם 250 תלמידים בלבד.¹¹¹ לקראת תום הפגישה הוחלט להמשיך את הדיון בביתו של ויקטור ח'יאט.

באותו יום, בשעות הערב, הציג אברהם כלפון את החברים הערבים בפני נציגי מחלקת החינוך: נור אל־דין אל־עבאסי, שכיהן כסגן מפקח על החינוך במחוז הצפון בזמן המנדט, ג'יריס ח'ורי, בולוס פרח, עיסאם עבאסי (בנו של נור אל־דין) וויקטור ח'יאט. תחילה נסקרה הפעילות בשני בתי הספר שפעלו בחסות המיסיון. הראשון שכן ברחוב אלנבי וכלל מספר כיתות עממיות ושתי כיתות תיכוניות, ובו למדו לרוב תלמידים להורים חסרי אמצעים, פטורים משכר לימוד. השני, בית הספר של נזירות נצרת, מוסד שנחשב לטוב שבבתי ספר לבנות בתקופת המנדט, כלל בית ספר עממי ותיכוני שלם. כ־440 תלמידים ותלמידות נמצאו בחיפה, בכללם אלה שהמשיכו ללמוד בשני המוסדות שצוינו לעיל. ח'יאט הסכים שיש לערוך רישום ולבדוק כמה תלמידים מתוך סך־הכל לא המשיכו בלימודיהם. בנושא זה לא היו עוררין. החשש, כצפוי, הועלה בנוגע לקו המדינה כלפי החינוך הערבי:

בולוס פרח: ברצוננו לדעת מהו קו המדינה ביחס לחינוך ... אנו רוצים חינוך על חשבון הממשלה. אם תהיה התוכנית כבתקופת המנדט שמטרתה היה לדאוג לפקידות ממשלתית נתנגד לה בכל כוחנו ... אנו מבקשים לפתוח את שערי בית הספר בהקדם.

108. פרוטוקול סיכום הפגישה בן ד"ר הנדל לראובן זסלני (שילוח) מ־28 בנובמבר 1947, ג"מ 41/116/254.

109. מכתב ממשה יתח למשרד המיעוטים מ־7 ביולי 1948, ג"מ 49/309/31.

110. פרוטוקול סיור ועדת החינוך בחיפה מ־27 ביולי 1948, ארכיון השומר־הצעיר (10.95.39x1) [להלן: אש"צ].

111. שם.

[יהודה] כורלא [הסופר] - ... בשעה זו אין תשובה בפינו ביחס לקו. אם לא דנו בנקודה, הרי אשם בזה המצב ... אולם אני אומר בודאות גמורה כי כאופן עקרוני כל מה שיעשה למען בית הספר העברי יעשה למען בית הספר הערבי.

עיסאם עבאסי: ... החינוך צריך להיות שווה לכל נפש בלי הבדל דת או גזע ...¹¹²

למחרת המליץ כלפון בפני נציגי ועדת החינוך לפתוח שני בתי ספר, האחד לבנים והשני לבנות, וכן להקים מחדש ועד-חינוך ערבי, במתכונת שהייתה נהוגה בזמן המנדט. בינתיים, באוגוסט 1948, לאחר שהותוו הקווים הבסיסיים בעיצוב דמות החינוך הערבי, הוקמה ועדה לחינוך הערבי על ידי מיוזג בין מחלקת החינוך למשרד המיעוטים, היות שהממשלה החליטה למסור למחלקת החינוך את הטיפול בסוגיה זו, שהייתה נתונה עד כה בידי משרד המיעוטים. ואמנם, לאחר שמונה מחדש ועד-חינוך ערבי, שבו נכללו שחאדה שלח, ג'יריס ח'ורי, טאהר קרמאן ונור אל-דין אל-עבאסי, המליצה העירייה לפתוח שני בתי ספר לקראת שנת הלימודים הקרבה.¹¹³

יהודה בלום, שמונה כמפקח על החינוך הערבי במדינה, קבע, לאחר שנועד עם הוועד הערבי הזמני וראשי העירייה, את פתיחת שני בתי הספר ל-15 בספטמבר 1948. על דעת הוועד הערבי הוחלט להנהיג את לימוד השפה העברית החל משנת הלימודים הרביעית, וכן הוחלט לפטור משכר לימוד תלמידים להורים חסרי אמצעים.¹¹⁴ יחד עם זאת דרש הוועד הערבי הזמני להכיר בשפה הערבית בתור אחת השפות הרשמיות (כפי שהיה בתקופת המנדט), כדי להקל על האוכלוסייה הערבית. משה יתח צידד בכך, ולקראת סוף 1948 החל משרדו לפנות אל הערבים בשפתם, תהליך שעדיין לא אומץ על ידי כלל המוסדות הממשלתיים.¹¹⁵

שני בניינים הסמוכים זה לזה ליד ואדי ניסנס נמצאו כמתאימים, והוצעו לשמש כבתי ספר, בשאיפה למקם את הלימודים כמה שיותר קרוב למגורי התלמידים. ברם מסתבר כי בניינים אלה נדרשו לרשויות הביטחון, ובלית ברירה צריך היה לאתר מבנה מתאים אחר. במקביל פעל הוועד הערבי כדי לגייס מורים ומורות. רשימת המתאימים הועברה לידי רשויות המודיעין, על מנת לאשר אותה באופן סופי. בו בזמן נמשך החיפוש אחר מבנה מתאים, לאחר שהוחלט לפתוח בית ספר אחד, היות שהתברר כי גרשמו כ-300 תלמידים בלבד, ואילו השאר פנו לבתי ספר נוצריים. הזמן דחק, וברוח זו התבטא שטרית בדברים שכתב לשר הביטחון:

112. ש.ם.

113. פרוטוקול ישיבת ועדת העירייה מ-23 באוגוסט 1948, אע"ח 13/8.

114. משרד המיעוטים, סניף חיפה, תזכיר מס' 7, 'מבעיות האוכלוסייה הערבית בחיפה', מ-9 בספטמבר 1948, ג"מ 49/1320/11. בחודשים הראשונים הונהג לימוד השפה העברית בבתי הספר בחיפה וביפו בלבד.

115. מכתב מהוועד הערבי הזמני למשה יתח מ-28 ביולי 1948, ג"מ 49/1321/15; 'סקירת פעולות סניף משרד המיעוטים בחיפה' מ-17 בנובמבר 1948, ג"מ 49/1320/11.

... בית הספר מוכרח להמצא במקום בו מרוכזים הערבים, בנינים אחרים אין שם, ולא נוכל לבחור בית במקום אחר כי התלמידים אינם יכולים לצאת מאזורם לאזורי היהודים ואם לא נפתח את בית הספר כפי הבטחותינו כמה פעמים ב־15 בספטמבר יעשה הדבר רושם קשה מאד על האוכלוסיה הערבית ...¹¹⁶

ב־22 בספטמבר נפתח בית הספר בבניין שיועד לו מלכתחילה, לאור החלטה כי התקציב יחולק שווה בשווה בין העירייה לממשלה. אמנם, ביום הראשון התייצבו 30 תלמידים בלבד, אך כעבור שבוע גדל מספרם לכדי 110, ומדי יום נוספו אחרים. במאוס 1949 למדו בבית הספר 276 תלמידים; ביולי גדל מספרם לכדי 340 (מתוכם כ־100 ילדים בגיל הגן), ובדצמבר 1949 למדו בבית הספר 359 תלמידים בתשע כיתות, נוסף ל־85 ילדים שהשתייכו לשתי כיתות גן.¹¹⁷ הכיתות הנמוכות היו משותפות לבנים ולבנות, לעומת הכיתות הגבוהות שהיו נפרדות (גרעין לשני בתי ספר נפרדים). בסך הכל יכלו כיתות אלה לקלוט את רובם הגדול של כ־600 ילדים וילדות בגיל בית הספר שנמצאו אז בחיפה.¹¹⁸

הכשרת מורים חדשים, תכנון תוכניות לימוד והכנת ספרות מתאימה היו לנושאים הדוחקים שהועלו על ידי ועד החינוך הערבי המקומי. בינואר 1949 החלו הרשויות להכין תוכניות לימודים לבתי הספר הערביים. נקבעה ועדה מיוחדת כדי לאשר ספרי לימוד ולדון בחיבור ספרים חדשים. תוכנית זו אמורה הייתה להיות חדורה בגישה פדגוגית מודרנית, המותאמת לרוח ערביי הארץ ולרמת החינוך העברי המקביל גם יחד. תוכנית ראשונית להקמת בית ספר תיכון בחיפה נדונה בתחילת יולי 1949. שמונה תלמידים בלבד למדו באותה עת בכיתות התיכוניות, ובשל כך לא הסתמנה החלטה מידית בנדון.¹¹⁹ בית הספר התיכון אמור היה לשרת את תלמידי חיפה וסביבתה, שכן סניף משרד המיעוטים טיפל גם בבתי הספר בכפרים שהיו תחת אחריותו. יהושע פלמון, יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים, תמך בהקמת בית ספר תיכון, מתוך מגמה שזה ישמש מוסד שמתוכו ניתן יהיה לבחור מועמדים ראויים לסמינר למורים ערבים.¹²⁰ מעטים היו המורים שנמצאו מתאימים ללמד בבתי הספר, כמצב כלל־ארצי, ומינויים לתפקידם היה זמני בלבד, היינו עד גמר שנת הלימודים.¹²¹ על פי דיווחו של חסן פרחאת, מנהל בית הספר הערבי בחיפה, השפיע המחסור

116. מכתב משטרית לשר הביטחון מ־6 בספטמבר 1948, ג"מ 49/1318/12.

117. דין וחשבון על פתיחת בתי ספר לערבים מ־5 לאוקטובר 1948, ג"מ 49/310/61; פרוטוקול ישיבת ועד החינוך הערבי המקומי מ־21 בדצמבר 1949, אע"ח 4/100.

118. לעיל, הערה 84.

119. פרוטוקול ישיבת ועד החינוך הערבי המקומי מ־1 ביולי 1949, אע"ח 4/100.

120. מכתב מיהושע פלמון לדוד הכהן מ־25 באוגוסט 1949, אע"ח 4/100.

121. סקירת מחלקת החינוך, 'החינוך הערבי', יולי-אוגוסט 1949, אש"צ 10.95.12(3); דין וחשבון מחלקת החינוך לשנת 1949, אע"ח 4/100; מ' אסף, 'תהליך השתלבותם של הערבים במדינת ישראל', המזרח החדש, א (1949-1950), עמ' 6.

במורים על ביצוע תוכנית הלימודים כפי שנקבעה מראש. כך, למשל, נמצאו בבית הספר כ-165 תלמידים מוסלמים, ורק מורה מוסלמי אחד הועסק בו, היות שלא ניתן היה להשיג מורים מוסלמים.¹²²

מעבר לקשיים במערכת הלימודים הוגה בבית הספר טיפול הומניטרי. עשרות ילדים זכו לטיפול רפואי, ולמעלה ממחציתם קיבלו ארוחת צהריים בבית הספר. אספקת ציוד לימודי לתלמידים סודרה בדומה למתכונת שהייתה נהוגה בבתי הספר היהודיים, ותלמידים להורים חסרי אמצעים לא חויבו לשלם מס הרשמה.¹²³ חידושים כמו הוראת חינוך גופני, הוראת מלאכה וחקלאות הפכו לחלק מתוכנית הלימודים. לראשונה למדו תלמידים ערבים עם תלמידים יהודים במסגרת בית ספר מקצועי. ניסיון זה היה בבחינת ניצן ראשון, שבו תמך ג'ריס ח'ורי כאשר טען בפני שר החינוך, כי אין להפריד בין בתי ספר יהודיים לערביים.¹²⁴ על פי הצעתו של כלפון ובתמיכת התכרים הערבים הוחלט לקיים בבית הספר אסיפות הורים וימי הורים, בדומה לסדר שהונהג בבתי הספר היהודיים.

בנוסף לתמיכת העירייה באחזקת בית הספר נרתמה זו כדי לעזור גם למוסדות חינוך אחרים, בעיקר לבתי ספר כנסייתיים. אלה נהנו מהקצבות מיוחדות שהועידה לכך העירייה.¹²⁵ גם העדות הנוצריות, כמו היוונית-אורתודוקסית והפרוטסטנטית, תמכו לא רק במוסדות העדה, אלא גם פעלו לטובת ילדי בית הספר העירוני, למשל על ידי חלוקת בגדים לנצרכים. לימים החליטה מועצת העירייה להרחיב את ועד החינוך הערבי לכדי עשרה חברים ולהעניק לו עד כמה שניתן אוטונומיה בניהול החינוך הערבי.¹²⁶

סיכום

המצב שהתהווה בחיפה לאחר 22 באפריל 1948 חייב את מוסדות השלטון המקומי להיערכות מקיפה באשר לנקיטת אופי המדיניות כלפי המיעוט הערבי שנותר בעיר. מכלל הערים המעורבות בלטה חיפה במרקם דמוגרפי ייחודי, שנתן אותותיו בעיצוב מערכת דפוסים בעלי גוון מקומי בין רוב ומיעוט. בחלוקה כרונולוגית ניתן לציין בכירור שלושה שלבים שאפיינו את ראשית פועלם של המוסדות ביצירת ניצני תשתית לקליטת האוכלוסייה הערבית: 'ההגנה' סימלה את השלב הראשון, עד מאי 1948; הוועדה לענייני הערבים סימלה את השלב השני, עד יולי 1948; וסניף משרד המיעוטים ביטא בפועל את השלב השלישי - עד יוני 1949. המעבר החד מדרך

122. לעיל, הערה 117.

123. לעיל, הערה 119.

124. לעיל, הערה 117, פרוטוקול.

125. שם; מכתב מאבא חושי לג'ורג' חכים מ"5 בדצמבר 1951, אע"ח 4/260; מכתב מגור

אל-דין אל-עבאסי לראש העיר מ"18 בדצמבר 1953, אא"ח 6/102.

126. פרוטוקול ישיבת מועצת העירייה מ"19 בפברואר 1951, אא"ח 8/116.

של מאבק ליצירת תנאים לדו-קיום על רקע מלחמת 1948 התנהל בחיפה כהליך המנותק משהו מסביבתו, בעיקר עקב הויקה שנוצרה בין שתי הקהילות מחד גיסא, וגישתם של המוסדות מאידך גיסא.

האוכלוסייה הערבית נותרה כחברה קטנה בתוך עיר יהודית. על אף המשבר שניתח עליה, המיעוט הערבי בחיפה ראה את עצמו מלכתחילה כמי שרוצה לבנות את ביתו מחדש לא מתוך ניכור, אלא מעצם היותו שותף להוויה העירונית בכללותה. התאוששותו עשויה הייתה לנבוע מפעולתם של השלטונות, אך גם מתוכו. הויקה בין השניים היא השילוב שנוצר בין הישן לחדש. הבסיס להתאוששותה של האוכלוסייה הערבית היה מעורער לחלוטין במצב שנוצר בתוכה, אך כלפי חוץ נותרה מסגרת השיתוף בין ערבים ליהודים כראי למערכת שלא נפגעה, ובדיעבד התחזקה. על רקע זה נבנתה החברה הערבית, כתוצר של יחסי גומלין בין יוזמה פנימית לאילוצי מוסדות השלטון הישראלי.

לנוכח הסכנות מבית ומבחוץ נדרש השלטון הצבאי ליצירת תוכנית מוגדרת ביחסו למיעוט הערבי. עוד בטרם פלשו מדינות ערב לישראל הותוו תוכניות ראשונות לשילובה של האוכלוסייה הערבית במערך העירוני. שיקולי הביטחון הכתיבו את הבסיס לכל תוכנית, וכך גם הצטיירו המהלכים בשטח. אך דווקא מצב זה יצר רקע נוח לשיתוף פעולה, ובדיעבד האיץ את הקמתה של מנהיגות ערבית חדשה. הייתה זו מנהיגות שלא פעלה בנייתוק מהתושבים הערבים, אלא למענם. כינון ייצוג למיעוט הערבי סימל יותר מכל את תחילתו של מעבר מפוליטיקה מסורתית לפסים ראשונים של פוליטיקה דמוקרטית. הפסיפס הייצוגי ביטא למעשה את השנויים הסוציו-דמוגרפיים שחלו בחברה הערבית. מגוון הגופים הפוליטיים והעדתיים שנוסדו במהרה הבליט את החשיבות שייחסה החברה הערבית לאיחוי מסגרות פנימיות, ויותר מכך, לייצוגה מול השלטונות. מאז הוגדרו גבולות אזור המגורים התרחב שיתוף הפעולה לכלל בעיותיו של המיעוט הערבי. דווקא התרכזותה של האוכלוסייה הערבית באזור ביניים בין העיר התחתית להדרה-הכרמל חייבה את השלטונות למגע הדוק עם מצוקותיה, כמיעוט שנמצא בתוך החברה היהודית ולא בשוליה.

בעוד ראשי ההנהגה הארצית התלבטו באיזו דרך יש לנהוג באוכלוסייה הערבית, התגבשה בחיפה דעה מתונה יחסית, שיש לזקוף אותה בעיקר לעבר ההיסטורי של העיר, במובן היחסים ששררו בה בין יהודים לערבים. את הסון לכך ביטאה תחילה הוועדה לענייני הערבים, ואחר כך סניף משרד המיעוטים, שחתר להקל עד כמה שאפשר על דרך חיי היום-יום של המיעוט הערבי. לאור אי-הסדרים שנוצרו תחילה בין המערכת הצבאית למערכת האזרחית, וכן בשל פער התפיסות שרווח בין מקבלי ההחלטות בדרג הארצי לעומת זה המקומי, התגלו לא פעם בקיעים אשר העיבו לפחות בשלבים הראשונים, על ייעול הטיפול באוכלוסייה הערבית. נכון הוא כי חיפה שימשה 'מודל' ליצירתם של מגוון דפוטים עירוניים בין רוב ומיעוט, בבחינת ניסיון של גופים שונים להציג את גישתם לאופן הטיפול במיעוט הערבי, ולא בכדי. בעיר זו נדרשו לראשונה קובעי המדיניות להחליט באופן ברור ועקבי, כיצד יסופל המיעוט הערבי בתוך עיר יהודית, סוגיה שהעסיקה רבות את רובדי ההנהגה ברמות השונות,

וזאת עקב המורכבות הרבה וההשלכות שיוחסו לקביעת המדיניות בכללותה. אין זה מקרה כי גישתן של הרשויות המקומיות לתהליך התאוששותה של החברה הערבית היה לרוב שונה, במובן החיובי, מזה שביקשו להנהיג ראשיה של המדינה. הצרכים המקומיים, כמו גם הקשרים ההיסטוריים, לא עמדו לנגד האחרונים כפי שהתייחסה אליהם ההנהגה המקומית. משום כך, השוני בין השניים טבע יותר מכל את חותמו בתוצאותיהם של התהליכים בהם שולבה האוכלוסייה הערבית. כך, למשל, ניכרה תופעה זו בתחום המוניציפלי. מנהיגות העירייה בצביונה המעורב תפקדה עד 1950 בלי שחל נתק כלשהו בין הנציגים הערבים ליהודים, מקרה אגב, שהיה ייחודי לחיפה, ובשל זאת גם ניכרו השלכות חיוביות לתפקיד שמילאה העירייה בפועל לשיקום המיעוט הערבי, כדוגמת החשיבות שייחסה לקיום מערכת החינוך הערבית. גם לאחר שמועצת העירייה נותרה ללא נציגים ערבים, מונה שאחאדה שלח לשמש יועץ לעניני ערבים במסגרת העירייה, מינוי שבהכרח ביטא כמיהה ליצירת רצף של שיתוף פעולה.

הסוגיות שנדונו במאמר זה משקפות טפח מיריעה רחבה יותר שלא מוצתה עד תומה במסגרת החיבור הנוכחי. התייחסות להיבטים נוספים עשויה להאיר תהליכים לא פחות משמעותיים, בהצגת פן זה או אחר, באיתור מאפייניה של מערכת יחסי הגומלין שהתהוותה בין השלטון הישראלי למיעוט הערבי בחיפה. מכל מקום, בהתייחסות לעובדות שהועלו עד כה, תיאורנו תמונה ברורה למדי - ייחודית משהו - בראשונותה, מהלכיה ותוצאותיה. דומה כי טיב היחסים שנרקמו בין הצדדים ביטא במידת מה במובן החיובי את השימור שחל בצביונה של העיר מן ההיבט הדמוגרפי. המושג 'עיר מעורבת' (The mixed city), שרווח בתקופה המנדטורית כשם לערים הגדולות בהן התגוררו יהודים לצד ערבים, לא נותר כמונח חסר תוכן לגבי חיפה. יתרה מכך, התערותו של המיעוט הערבי במרקם העירוני הואצה במהלך השנים, עד כי ברור היה שקהילה זו הצליחה לשמר את עצמה, על אף השבר שפקד אותה, טוב יותר יחסית להתפתחויות שחלו בקרב המיעוט הערבי שנותר בערים מעורבות אחרות. מן הסתם המאפיין ההיסטורי של חיפה, זה שביטא עיר נוחה ביחסיה בין ערבים ליהודים בזמן המנדט, לא נגרע בעטייה של מלחמת 1948, בעיקר, כך נדמה, בשל שילוב בין מורשת עירונית לפועלם של מוסדות המנהיגות המקומית.